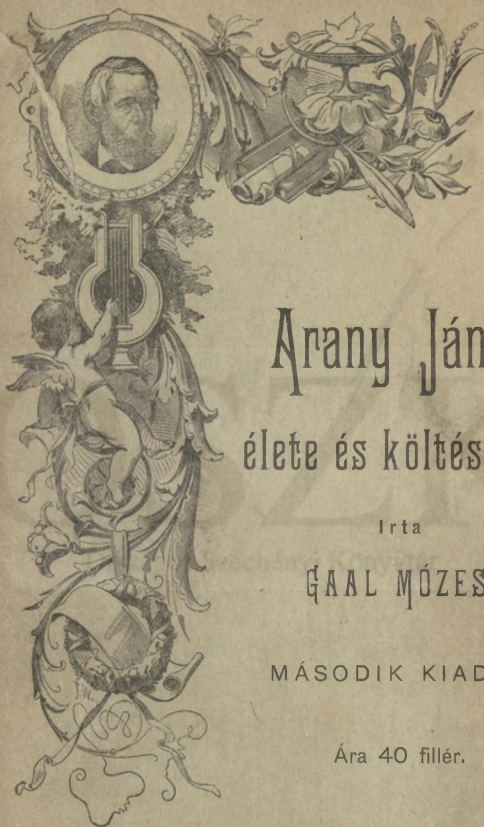

198971

Nemzetünk nagy költői. 3.

Arany János
élete és költészete.

Irta

GAAL MÓZES.

MÁSODIK KIADÁS.

Ára 40 fillér.

BUDAPEST,
STAMPFEL-féle KÖNYVKIADÓHIVATAL
(Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részv.-Társ.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Arany János

élete és költészete.

Írta

GAAL MÓZES.

MÁSODIK KIADÁS.

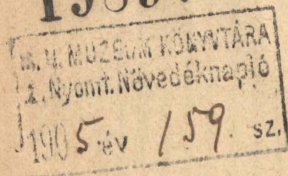

BUDAPEST,
STAMPFEL-féle KÖNYVKIADÓHIVATAL
(Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részv.-Társ.)

Hung. l.
347 ga

198971

I.

Arany György, a nagyszalontai földmíves gazda öreges, szarkaláb betűkkel irta bele a családi biblia belső oldalára, hogy Isten jó voltából fia született, János névre keresztelték anno 1817. A hónap és a nap kimaradt a jámbor följegyzésből, ámde az apa később is igen jól emlékezett reá. A Gergely nap után eső első vasárnap volt; a költő számítása szerint március 1-je, mások számítása szerint 2-dika.

Kicsit későn jött, de azért nagy örömet hozott az egyszerű házba, hiszen sok kis koporsót vittek ki onnan már a temetőbe; egy leány volt csak életben, az is férjnél volt már, annak is akkor született kis gyermeke. A legidősebb, meg a legfiatalabb maradt tehát meg, s az istenfélő házaspár szerető gonddal ápolta a kis fiúcskát, a testvérnénje táplálta, a két öreg becézte, s jámbor, vallásos lelkük lelki táplálékához, az imádsághoz korán hozzá szoktatták.

»Szentegyház volt a kis bogárhátú viskó, hol füle soha egy trágár szót nem hallott«.... józanság és egyszerűség, jóság és szeretet voltak a költő dajkálói.

Nem örökölt sovárgó vágyat, emésztő szenvedélyt, hanem komolyságot; nem vette körül vidám gyermek-sereg, pajkos csínyek kieszelésében nem volt módja.

Vasárnaponkint s a hosszú téli estéken az apa elévette a bibliát és épülő olvasmányával táptálta kis családjában a hitet. Tudni vágyó fiacskája unszolására a hamuba pingálta le a betűk formáját, az volt a gyermek ábécés könyvé, játszva tanult meg írni és olvasni.

Imhol csakhamar csoda-gyermekeké nőtte ki magát a szalontaiak szemében, mert vajmi ritkán, avagy egyáltalában nem fordult az elő, hogy egy négy esztendőös paraszt-fiúcska olvasni tudjon. Mire beadták az iskolába, már egész csomó históriát olvasott össze. Tudta deákul a »Pater-noster«-t, s ha ki hallotta, miként pergeti a deák szavakat: váltig mondogatá:

— Meglátja kelmed, Arany György gazda, hires egy prédikátor lesz még a fiúból

Pedig »a fiú nem imádságon kapkodott, inkább szerette a verseket, nótákat«, sőt később »e félélt csinálni maga is próbálgatott« Avatag könyvek kerültek elő a mestergerendáról, a tükör fiókjából, az ablak párkányáról, ezeket bújta a fiú. A Peleskei nótárius tréfás históriája a Fortunátus érdekes meséje, a Hármashistória, történetei foglalkoztatták elméjét. A gyermek lelke ott bolygott a múltban, csodálta a hőseket, remegett érettük, szerette őket; abban a kicsiny, szűk világban, melyben ő élt, dehogy találhatta volna meg a másukat A rigmusok a fülébe csengettek, sajátos érzéke volt a nóták iránt, zenei és poétai hajlam egyszerre született meg benne, s a régi magyar nóták ritmusa érdekelte fülét.

Vágyakozott az iskolába, tanulni, sokat tanulni szeretett volna; ez a tanulásért való epekedés végig kíséri őt élete pályáján, egyike a legnagyobb autodidaktáknak, mert még vén korában is csupa időtöltésből halomszámra tanulja be a horatiusi ódákat. Mihelyt a szalontai iskolába beadják, nemsokára első helyre

küzdi föl magát, s írja a verseket. Ártatlan deákcsinyek versbe szedései, az iskola-élet apró-cseprő mozzanatai szolgáltatják az anyagot e fiatal-kori rigmuscsináláshoz. A rektor dicsekedett poéta-tanítványával, s a kis mezőváros apraja-nagyja tudta, hogy Arany György gazdának poéta-fia van.

Csokonai tréfás verseit kedvelte módfelett, s bámulta a debreceniek mű-rim gyártó híres versifikátorát: Kovács Józsefet. Hja, ezek a szép rímek mindvégig bolygatják őt, a Kovács József dicsősége őt is arra sarkalja, hogy különös szeretettel ápolja a rímeket.

A deák-iskolák deák szelleme reá is hatással volt; Ovidiust csak úgy falta, Vergilius, Horatius kedves poétaivá lettek, de elővette később, mint debreceni diák, a római történetírókat is mind sorjába, s úgy megtanulta a nyelvöket, hogy az iskola divatja szerint deák verseket is könnyedén irt. De evvel még nem elégedett meg: a magyar fordításban megjelent époszokat: Tasso, Milton és Voltaire műveit elolvasta, mert ezek a történetek nagyon kedvére valók voltak.... A mult világa egész varázsával lekötötte a gyermek ifjú lelkét. Az olvasás volt minden mulatsága a debreceni kollégiumban. Pajtásainak diák-vitézkedéseibe, mint szereplő avagy éppen kolompos nem vegyült bele. Szegény diák volt, leckéket kellett adnia, hogy öreg szüleinek a válláról levegye a terhet, melyet fiuk neveltetése rótt rájuk; sanyarú kenyér volt, alighogy beérhette vele.

Gondolkozóba esett. A sanyarúság bántotta őt, a testi és lelki szenvedések ellen amúgy sem igen volt vértezett akkor sem, később sem.... Arra gondolni sem akart, hogy szüleitől kérjen valamit; arra büszke, hogy mások könyörületességére szoruljon, arra meg testileg-lelkileg egyaránt gyenge és csüggeteg, hogy éhezve, fázva tengődjék Debrecenben, s mint számos más szegény-sorsú diák »kiússza a kollégiumot.«

Elment Debrecenből Kisujszállásra tanítónak, hogy

valamicske költséget szerezzen egy év alatt, s avval folytathassa majd tanulmányait.

Ez alatt az egy év alatt rengeteg sokat olvasott. Most már újabb magyar poéták műveihez is hozzá jutott, s elövelt egy német grammatikát, kezdett németül tanulni, addig meg sem állt, a mig — Schillerig nem vitte.

Az autodidakta Aranyval még sokszor találkozunk. Fegyelmezni az agyát, működésre szorítani a memoriát, irányítani a saját akaratát a tudás birodalmának kutatásában kevesen tudták jobban, mint ő.

S nem sajátságos tünemény-e mégis, hogy Debrecenbe visszakerülve, elég türehető, sőt némi tekintetben kedvező anyagi körülmények között élve egyszer csak megszállja a kalandos élet-pálya iránti vágy? Festő, majd szobrász, végül színész akar lenni A gyermek korában is komoly, a fiatal korában is csüggeteg Arany János reáunt az iskola egyformaságára, valami sejtelmes kívánság vert fészket a szívébe a fiziológia örök törvénye szerint megfejthető átmeneti korszak nyugtalansága, forrongása lehetett ez; a különben csendes vérű, de mélyen gondolkodó tizenkilenc éves ifjú reá adja fejét a kalandos, változatos színészi pályára.

»Őt vonja ihlet, vérmes ideák« Hónapokig kergeti vonja, igézi őt ez a csalóka álom; ért a muzsikához, tud énekelni, tűzzel deklamál, egymaga többet tud, mint az egész trupp, szóval egészen hasznavehető tag, szép írása van, színlapot is kiszed egy alkalommal, holmi vidéki nyomdában; kalandos színészszerelem is megszállja, de józan elméje kicsalja még idején a hinárból, s tanulási vágya még jobban felébred:

A színpadon, hol rendesen tanyázott,
Lámpákba gyertyafarkat keresve,
Rossz garderobból éjjeli matrácot
Terít a földre (ez már nem mese):
Elővevé az ócska zseb-Horácot.

És ez szenderíti álomba A nyomorúság sem változtatja meg, léhává, üressé nem teheti . . .

Kiábrándul a festett világ kórságából, »megutálá, mint a borban a legyet« Vette a cók-mókját, a direktor adott neki útravalóul egy huszast, az erdőben tört vándorbotot és elindult — haza.

A regénynek hamar vége szakadt, egy kis lelki csömör, s a józan Aranyinak eszébe jutott, hogy két gyámoltalan öreget hagyott otthon, s a jó Arany tudta a kötelességet

»Elérte végre a szülőhont, feddé, gunyolta rokon és barát, csak egy nem, az anyai szívnek érzé üdítő sugarát« Nem felejté el soha. Apja elvesztette a szeme világát, anyja nem sokkal utóbb meghalt, s az ősi bogárhátú viskóban

Ketten valánk ott — számra legalább
 Leszerelt hárfán a két végső ideg:
 Egy alfa egy oméga a család
 Tépett könyvéből: ifjú és öreg,
 Én ősz apámmal. Nem magam tehát.
 De hol van oly magány, oly bús, ridég,
 Mint mikor ő ott űlt az élet árnyán
 S én virraszték szemének éjszakáján!

Dajkálója lett gyámoltalan édes-apjának, állást keresett, s a kis város polgárai megválasztották »korrektor«-nak. A mindennapi kenyeire meg volt, bár sokat kellett a kis vásott fiukkal vesződnie, csak késő este éjjelenként ért reá, hogy olvasson.

Látom őt a mestergerendás korrektori szobában, amint a napi munkától fáradtan egy-egy kölcsönként könyv olvasásába merül, a rosszul fülő kályha ajtaján kicsapódik a füst . . . az ifjú korrektort elfogja a köhögés, fájó mellére teszi a kezét . . . szomorú gondolatok szállják meg. A társas élet örömei a szegény második tanítónak nem kínálóznak, csendes, otthon ülő ember, pedig volna benne életkedv, s ha

olykor-olykor nők közé kerül, szívesen látott és szívesen meghallgatott vendég, nem durva és tudatlan, mint a többiek, meglátszik rajta, hogy sokat tud, bár a magamutogatás sohasem bántja.

Szűk volt ez a világ és mégsem vágyott ki belőle; hova-tovább mind jobban megismerték és megszerették őt a szalontaiak. Pedig nem járt el sűrűn a névnapokra, disznótorokra; elő-elővette gitárját, ezt az akkor tájban divatos húros-jószágot s el-elpengetett rajta régi és új keletű nótákat, zsoltár-dallamokat és szerelmi énekeket tanította a kis diákokat énekelni, szervezett kantus-t, mint a nagyobb kolégiumokban volt.

Minő igénytelen volt eddig ez az élet. Külső hullámokat nem vet, erős összeütközésekről szó sincs, de vajjon lelkivilága is ilyen nyugodt volt-e? Az egymás után reá nehezedeő csapások nem csüggesztették-e el az ifjú korrektort? Amint szellemi tőkéje, tudása, nyelvismerete folyton gyarapodott: nem érezte-e az alárendelt állásnak kényelmetlenségét? Egészségének gyarló állapota nem csüggesztette-e el? Nem jutott-e már ekkor tudatára annak, hogy nagyobbra, sokkal nagyobbra hivatott?

Benső forrongás hijával Arany János kedélyvilága, lelki élete soha sem volt; a csüggettség később is, most is minduntalan megszállja, reá nehezedik kedélyére ólom-sullyal, ámde írói babérokról korántsem álmodozik.

Lelkének szárnyai csak nőttek ekkor, de szerény volt és erejét nemcsak hogy túl nem becsülte, hanem még kevesebbnek ítélte, mint volt; szerény, de tisztos hivatalocskáról álmodozott: valami új érzelmek hatóan hozzá jáult ehhez a vágyakozáshoz, megszerette az árva Ercsey Juliannát

A poéta-lelkű korrektor e szerelmének írott maradványa nincs. Nem volt még akkor országos hírnő költő, s komoly kedélye később sem lesz a pillanatnyi hevület költői tükrévé: sokkal józanabb volt, hogy sem arany-

hegyekkel kecsegtesse azt a derék, szintoly komoly, de meleg érzelmű leányt, aki neki jóban és rosszban teljes negyvenkét évig volt hűséges osztályosa.

Szűk mód várt reájok később, a korrektorból városi őrnök, az őrnököl másodllegyző lett Szalonta városában. Az apai örökségként reá maradt bogárhátú viskó, csekélyke belsőség és néhány darab föld, meg mindössze háromszáz forintra felrugó évi fizetés: evvel kellett kezdeniök az egyszerű háztartást.

És nekik elég volt, mert mindaketten nagyon takarékosak valának. »Mikor megházasodott, föltette magában, hogy nem olvas többet, hanem él hivatalának, családjának, s lesz közönséges ember, mint más.«

A hivatal-élet stereotip alakját kell benne évekig keresnünk; a szó szoros értelmében minta hivatalnok volt, beletanult rövid idő alatt, törvényismerő, igazságosztó, hivatalos osztályperekben földmérő és térképrajzoló; felterjesztései, jegyzékei, statisztikai munkálatai általános feltűnést keltettek a megyénél. A jó táblabírák határozott »dikaszteri tehetségnek«, pompás akvizíciónak tartották

Sokat dolgozott napközben, néha késő este tevé le kezéből a tollat, de azért fogadását nem tudta megtartani, a lelke szomjazott üdítő forrás után megint csak olvasott olvasott; tanult. A franciát már törte, belefogott nemsokára az angol nyelvbe, főleg mióta Szilágyi István került Szalontára rektornak aki már akkor író volt, s a Kisfaludy-Társaságnál is nyert pályadíjakat. Bezzeg nem hagyott ez békét a maga erejében bízni nem akaró Arany Jánosnak; minduntalan új könyvvel állított be hozzá, buzditotta, hogy fordítsa le Sophoklest, felolvasta neki, amit írt, beszélt vele a magyar literaturáról, lelkesítette, hogy istenadta szép tehetségét ne hagyja parlagon.

A szalontai másodjegyző szegényes szobájában esténként nem a kopókról, az alispán szürkéjéről, az országút reparálásáról, hanem a görög tragikusokról

Shakespeare-ről, a költészet nemesebb céljáról folyt a beszéd. Így hát szerencsésen beleterelődött az ügyesbajos városi dolgokkal naponta jól lakó jegyző abba az eszmei-világba, melyet eddig csak könyveinek olvasása közben tudott magának megteremtteni. Hiszen előbb-utóbb mégis csak az lett volna belőle, a mire isten ingyenvaló jóakaratából teremtette: költő, de mert önmagához nem bizott, hogy az első lépést megtegye, oda csakugyan biztatásra volt szüksége.

Az »Életképek«-ben megjelent falusi beszélye még korántsem árulja el a nagy elbeszélőt, de hát kezdetnek megjárta, mert tetszett. 1845-ben a megyei élet kicsapongásai, melyek a költő, mint szintén megyei kormányzat alatt működő szalontai jegyző, közvetlen szemlélője lehetett, »némi szatirai hangulatot teremtének benne.« A megyei pártok mocskolódása, a maradiak és haladók kakasviadalai bőséges anyagot szolgáltatottak a torzkép megrajzolójának. Az üres szavakkal való handabandázás, a »haza szent nevének zsiros honfiúi mellyek veregetése közben való emlegetése, a »nem adózók« pártjának néha brutális obstrukciója az 1848. előtti megyét nagyon lármássá és igen gyakran nevetéssé tették, főleg ha valaki olyan józanul és okos szemmel nézte, mint Arany János.

Elővette tehát az ő fáradhatatlan tollát, mellyel annyi ékesen megfogalmazott hivatalos aktát szántott tele és tarka-barka képeket rajzolt le a megyei életből. Hexaméterei mind szaporodtak, már részekre is osztotta, É n e k e k-re, csakúgy a maga mulatságára a reform és conservatív párt Hübele Balázsait egy kissé kifigurázta; szakasztott úgy, mint gyermekkorában pajtásainak diákos csinjeit. Ha esetleg ott lakott volna még akkor Szalontán Szilágyi István, »kétségkívül tűzbe dobta volna,« s aligha megmutatja neki. Hanem hát most az egyszer nemcsak befejezte mind a hét éneket, hanem összekapolta és felküldte a Kisfaludy-Társaságnak, mely ugyanekkor hirdetett pályázatot v i g é p o s z-ra Hja, 25 darab arany

nagy pénz, s Arany »szerette volna látni, hogy érez az ember, ha irodalmi téren jutalmat kap.«

Az »Elveszett Alkotmány« megnyerte a 25 aranyat, sőt a bírálók közül kettő elismerőleg szólott a műről, hanem a harmadik (Vörösmarty) azt mondta, hogy »nyelv, verselés olyan, mintha irodalmunk vaskorát élnők.«

És jó volt, hogy ezeket a súlyos szavakat mondá a maga korában legnagyobb epikai költőként ünnepelt Vörösmarty, mert az eddig csüggeteg Arany önérzete e néhány szótól föléledt, most már kötelességének tartotta, hogy tovább menjen ezen az úton, megszólalt lelkében a költő, megszállotta a teremtés vágya.

Az a szatirai éposz, mellyel fellépett a negyvenes évek megyei küzdelmének torzképe, sok benne a találó gúny, a talpraesett megjegyzés, néhol a keserűség csaknem nyersen nyilatkozik, s a Vörösmarty bírálatának is van alapja: Arany nyelve, éppen, mert szatirai a hang, a tárgyhoz alkalmazkodó; hexamétereiben nincs meg az az ömledezés, az az édes páthosz, mely Vörösmartyt e forma mesterévé tette; az époszilag fenséges küzdelmek helyét a mű tendenciájához mérten torzalakok feleselése, groteszk-figurák hű rajza foglalja el. Mindazonáltal kitűnő megfigyelés, kiváló komikai és szatirai érzék nyilatkozik benne, s meglátszik, hogy írója a klasszikai époszokat alaposan ismeri.

Kezdet volt, s kezdetnek sem dicstelen.

A rákövetkező év nyarán írta meg a Toldi-t.

Ő maga ekkor a népköltészetéről, s a műköltő céljáról, ha népies tárgy feldolgozásáról van szó, így nyilatkozik Szilágyihoz intézett levelében: »A népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép között, hanem, hogy tanulja meg a legfensőbb költő szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő.«

Ilyen szempont vezérelte Arany Jánost, midőn néhai való Ilosvai Selymes Péter ügyefogyott

rigmusainak az alapján megírta legtökéletesebb költői elbeszélését.

Tudjuk, hogy a Kisfaludy-Társaság bírálói nem győzték magasztalni a Toldi szépségeit, hogy a 15 arany pályadíjat felemelték hűszra, hogy Arany Jánost, a szalontai jegyzőt, Petőfi lelkes költeménnyel üdvözölte, mint »akinek egyszerre egész koszorút kell adni a borostyánból,« holott más csak levelenkint kapja Arany János egyszerre a nagy költők sorába emelkedett Az »Elveszett Alkotmány« névtelen szerzője megmutatta annak a harmadik bírálónak, hogy az ő nyelve, verselése nem olyan, mintha irodalmunk vaskorát élnők.«

Arany János ekkor harminc esztendő volt. Csaknem tizedik esztendeje szolgált a városnál, kedvelték, becsülték, de poétai izmos tehetségét korántsem fogták fel, annál kevésbé méltányolták. Sok rábeszélésbe került, míg a poétai munkásságra adta magát mennyi önbírálat, finom érzék, milyen hatalmas epikai tehetség nyilatkozik meg eddig is Aranyban. Az ihlet glóriája ragyog feje körül, s a tisztán látó ész nyugalma költővé és tudatos művésszé avatja őt. Ezt a kettőt keressük mindig benne. Kedélye csendes hullámozása arcán nem látható, mély megindultsága sohasem tör ki türelmetlenül belőle, a mi lelkében megérett, azt is félve szüli meg, aggódó szeretettel nézi: vajjon nincs-e benne fogyatkozás, ki tegye-e idegen szemek látásának?

Ez az aggódás, ez a csaknem túlzásba menő szigorú önbírálat kárhoztatja vele tűzhalálra két szindarabját, Aeneis fordítását, s az ifjú korában írt összes költeményeit; de ugyanakkor a szigorú önbírálatnak köszönheti, hogy közép szerű-t nem írt, avagy legalább nem adott ki a kezei közül.

II.

A XVI. századbeli scholae-mester versekbe szedi a híres-neves Tholdi Miklósról szóló történeteket, s csodálkozik azon, hogy a krónikások erről még nem emlékeztek meg. Nyilvánvaló, hogy Toldi Miklóst élő személynek, (históriai alaknak), viselt dolgait egytől-egyig valóságnak tartotta. Zavaros, foszladozó szálú lehetett már a XVI. században ez a Toldi-monda, különben nem lenne olyan zilált az Ilosvai rigmusos története.

Beszél a »kövér, vastag« gyermekről, aki Nagyaluban született, kire a bátyja, György haragudott, aki később erős legénnyé cseperedett fel; miért, miért nem, megöli bátyjának egyik nemes szolgáját, bujdosik a nádon-éren, felkerül Budára, a királyi udvarban szennyes fazekakat mos, nagy kondérban viszi a vizet, a rudat két annyira hányja, mint a többi szolgák; farkánál fogva visszahurcol egy bikát a mészárszékre, anyja rozskenyérben száz aranypénzt küld neki, felöltözik vitéznek s legyőzi a hetvenkedő csehet; a király fejéhez vásztja, s tizenkét vitézre hó-pénzt adat neki.

Elmondta azt, amit beszéltek Toldiról, s úgy, amint beszélték; nem toldott hozzá egyebet csak az egyhangú rimeket.

Ime ez volt a forrása Arany Jánosnak, ez a nyers anyag várt a művészre, ebbe öntött lelket, ennek adott formát a »Toldi«-ban. És mivé változott ez a nyers, össze-vissza hányt anyag a költő lehelle-tére! A szívében mindvégig nemes, erejében félelmes Toldit látjuk az átal-úton, »szörnyű vendégoldal reng araszos vállán,« nézi a közeledő vitézeket, ... nagyot sóhajt, megmozdul a szívében a régóta ápolt, mindig titkolt vágy, hogy szeretne katona lenni ... A vitézek megbámulják erejét a »paraszt suhanc«-nak, biztatják, hogy menjen harcba, ott lesz nagy ára ...

És az elvonuló hadnépet irigykedve, szégyenkezve, komor haraggal nézi . . .

Bátyja neveltette parasztnak, ő hagyta Nagyaluban, ki szeretné túrni a jussából, . . . tudja jól, de nem fogja túrni, el kell mennie hazulról! . . . Vitéz akar lenni, mint az apja, mint György, a kényes budai úr.

Igy indul meg az esemény az érdeklődést leginkább felkelő mozzanatként, mintha dráma volna, a küzdelem expositioja: Miklós a fiatalos erőből duzzadó elhanyagolt nevelésű nemes ifju és »róka lelkű« bátyja között, aki öccse vagyonára szeretné reá tenni a kezét.

Györgyöt váratlanul otthon találja . . . karja ölelésre nyílik, hiszen Miklós jószívű fiú . . . György gögösen fordul el jó atyjafiától . . . Korholni kezdi; minden szavával üszköt dob a fiú szívébe, hogy fejforralja a vérét. Butának és gyámoltalannak tarja — s ime az öcs szembeszáll bátyjával, nyíltan a szemébe vágja, hogy mi a György szándéka vele, bátran követeli, hogy adja ki a jussát. György arcul üti.

A vasöklű Miklós összezúzná bátyját, ha anyjuk nem védné testével Györgyöt, »pedig nem is őt, hanem Miklóst félti« . . . Miklós indulatát legyőzi a gyermeki szeretet . . . Mesteri egy kép ez, tele poézissal, tele igazsággal és mégis olyan kevés szó kell hozzá!

Csaknem izgatottan várjuk, hogy mi történik tovább. A jól-lakott szolgák György uszítására boszantják Miklóst . . . Képzelné sem lehet finomabb rajzát a lelki állapotoknak, mint a Miklósé ebben a helyzetben. Túr, haragját csitítja nemes büszkeséggel, de már forr benne minden . . . csak egy szikra kell és lángra lobban . . . Egyik dárda válla csontját éri — ez a szikra . . . Amit a vak dühnek felgerjedésében tesz, hogy a malomkövel agyonüt egy szolgát — erkölcsileg nem bélyegzi meg. Csaknem azt mondjuk rá: jól tette; mikor bujdosik a nádasban, óhajtjuk,

hogy reá ne találjon György. Finom szövevénye a mesteri mesének! Miklós akaratlanul gyilkosságba esik, el kell távoznia hazulról, az egyhangú falusi életet szenvedések, kalandok váltják fel, az erős falusi legényből lassankint kibontakozik a hős, kinek nem nyers erejét bámuljuk meg csupán, hanem részvéttel vagyunk sorsa iránt. A kisebbik urát felkereső Bence alakja a legszerencsésebb költői invenció, mely párját az egész világirodalomban ritkítja. Mintha Eumaios, Odysseus hűséges kondása öltözött volna magyar köntösbe, amint Miklósnak asztalt terít a nádasban, s nézi jóízű falatozását: a plasztikai eleven leírásnak csodásan szép példája Látnunk kell őket, midőn olvassuk:

Letérdelt a földre, tarsolyát letette,
A mi csak volt benne, sorra mind kiszedte.
Asztalt is terített csak úgy hevenyéből,
Az üres tarsolyból meg a fedeléből
A cipót, kalácsot, pecsenyét rárakta,
Végre két almával a módját megadta.

Akkor elővette csillagos bicskáját,
Megkinálta vele kisebbik gazdáját;
Toldi a jó késsel a cipót felszelte,
S a cipóval a húst jó ízűen nyelte.
S mily örömmel nézte Bence a hű szolga!
Jobban esett, mintha maga falta volna;
Mintha ő is ennék, úgy mozog a szája
Néha szinte könybe lábadt ősz pillája.

Ez az egyszerűség és természetesség mezébe öltözött nagy művészet. Nem lehet belőle egy szót sem elvenni, egy szót sem hozzá tenni.

Bence beszéde, mellyel Miklóst bujdosó szándékáról leakarja beszélni, Arany Jánost, mint a nép érzelem- és eszmevilágának mélységes ismerőjét tünteti fel. Nincs sem lélektanilag, sem ethnografiailag

egyetlen árnyalata sem a magyar nép jellemének, melyet Arany költőileg meg nem tudna szólaltatni.... Költőileg szépen, mondom, s nem azon nyersen, mint egy némely népies tárgyat feldolgozó elbeszélőnk szokta tenni, avagy abban a korban a legtöbben rikítóan kiszínezték. Azok a naiv érvek, melyeket Bencze felhoz, előttünk vajmi kicsinyek, előtte azonban szörnyen fontosak, megvan a művészi fokozat bennök, legvégül anyját említi:

Jaj, ne hagyj bitangul az ős Toldi-házat,
Ne taszítsd a sírba jó édes anyádat.

És evvel »hengerít nehéz követ a fiú szívére:« szelid gyermek-érzés méla hurja rezzen meg a fiú szívében:

Nem felelt sokáig Benczének szavára,
Csak nézett sohajtva a susogó nádra,
S addig-addig bámult a susogó nádra,
Nagy, meleg könyecsepp ült szeme pillájára.
S mintha törlené csak arca verítékét,
Tenyeréhez törle hivatlan vendégét:
Végig a kis ujján a köny földre csordult,

s izen az anyjának, lelke mintha a jövőbe látna, mi eddig szívében titkolt vágy, sejtelmes álom volt csupán, mind szavakba önti: csodálatos nagy vitéz lesz belőle, s akkor majd édes anyjának lelke repes örömeiben....

Indul bujdosásra, sikátort tör a nádasba, de visszahúzza a gyermeki szeretet: látnia kell még anyját, meg kell nyugtatnia, el kell tőle búcsúznia. A réti farkasokkal való kemény viaskodás szingazdag, gyönyörű epizód, de mily finom szálakkal szövődik a főeseményhez! A megölt farkasokat nézegetve eszébe jut bátyja, az ő farkasa, villámszerűen eszébe villan a gyilkosság gondolata.... még egyszer kísérti, mikor a farkast reá teszi bátyja nyoszolyájára, mint egy Dávidként eszébe juttatni akarván az ő Sauljának, hogy: »itt jártam, megölhettelek volna«.... De meg

egyébként is fontos epizód ez, mert a farkas szagát megérző kutyák üvöltése veri fel éjjeli órán a csendes házat, s teszi a búcsú-jelenet végét oly mozgalmassá.

Az anyjától búcsúzó Miklós eszményi szép alak Amint lábújjhegyen közeledik a benyiló szoba ajtajához, csendesesen kopogtat, nyomban meg is szólal, hogy meg ne ijessze, s amint anyja csókját érezi az arcán, s izmos karjaiban tartja a remegő öreg szülét :

Tartani akarta magát, de hiába,
Mintha tűt szúrnának orra cimpájába,
Vagy mintha alatta reszelnének tormát
Tekerő nyilallást érze olyan formát :
Megáradva hulla könyje két szemének
Az ábrázatjára kedves szülőjének,
S mint mikor két hegyről összefut a patak :
A kétféle könyek egybeszakadtanak.

Nem lágy, szentimentális könyet-bugyogtató ez a jelenet. Az erős legény nem szokott egy könnyen sírnirini, nem is illik hozzá, furcsa vendég a köny az ő szemében ime ezért a csaknem komikai jellegű bevezetése ó de most kell sirnia, mert öreg édes anyja mellett gyermekké változik ! Anyját szerető szívének édes megnyilatkozása ez : igaz, mély és megható.

Szándékát elmondja sebtében, mert »szakmány módra« van kiszabva az óra, Budára megy, mutat valamit a királynak ; vitéznek született, erőt érez a karjában, nem vesztegeti el szérűn vagy malomban

Ezen közben a kutyák üvölteni kezdenek, Miklósnak hirtelen menekülnie kell. Nincs ideje, hogy fontolgassa, mit lesz teendő, hogy anyja pénzt adjon neki az útra És ennek így kell lennie, hogy láncszem-láncszembe kapcsolódhassék az esemény további folyamán.

Miklósnak bűnhődnie kell azért az akaratlan gyilkosságért, hogy teljesen megtisztuljon, szenvednie és

küzdenie kell, hogy sorsa költői érdeklődést kelthessen. Meg kell vetnie a következőknek alapját.

Uttalan-utakon bujdosik, torony irányában, »egy pénz is nincs üres tarsolyában,« éh-szomját szárcsatojással veri el, hál a kopasz földön, s úgy ér fel Rákos mezejére, mint apátlan-anyátlan elhagyatott árva. A két friss sirhanton térdepelő özvegy asszonyt meg-sajnálja, mert az az özvegy hasonlít az édes anyjához, no meg jó szivű fiú különben is. Első felbuzdulásában, ifjúi naivitással megigéri, hogy ő majd boszút áll a csehen miként és hogyan: arra nem is gondolt. Minő keresetlen báj van ebben az ő naivitásában Pest városába érve jár nagy sebbel-lobbal utcáról-utcára, mintha bizony azt a gonosz csehet keresné, hogy nyomban megfojtsa.

Az álnok Györgynek a királlyal való jelenete még szorosabbra fűzi a mese szálait: Lajos király megtudja, hogy Györgynek van egy nagyerejű öccse, az intrikusnak is gyalgó György minden szavával el-árulja haszontalan, kapzsi szándékát, s imhol nyom-ban sujtja őt az első büntetés a király ítéletében. Nagy Lajos ifjúi bölcsesége, emberismerete a nép hitében gyökerező monda keretében tűnik fel: fenséges és mégis egyszerű, lehámlik róla minden henye cifraság, leszáll, a trónusáról s mégis fején ragyog a korona. György hazug, színes beszéde készíti őt arra, hogy titkon tudakozódjék a gyilkos öcs felől.

A mese végkifejlesztésének teljességéhez ez az epizód föltétlenül szükséges: Aranyt, mint szerkesztő-művészt, már jó eleve elárulja.

Miklós bűnhődése még tovább tart. Ott jár-kel az utcán, a nap is lefelé hajlik az égen hirtelen nagy láрма keletkezik. A vágóhidról elszabadult egy szilaj bika.

Ilosvai Toldiját e hősi jelenetben komikaivá teszi, mert Miklós a bikát farkánál fogva hurcolja vissza Arany Toldija bátran szembeszáll a dühös állattal, szarvánál fogva ragadja meg, s úgy viszi

vissza a vágóhídra Ilosvai hősének ez alkalommal »sok máj adatott vala« Milyen nyers, otromba ez a felfogás! Arany hősének is máját vetnek oda, de nem fogadja el, egy éhes kutyának oda dobja

Szegény fiú! , . . Megmenti sok embernek az életét, s íme a vágószinből is elkergetik A kapuk egymásután becsukódnak, az ablakok tábláit is behúzzák, ő meg kinn reked a barátságtalan, hideg éjszakában:

Aztán csendesség lőn, hideg, embertelen

»Hát nekem — mond Toldi — hol lesz már tüzhelyem?«

Hányféle dolgok nem jutottak eszébe!

Előtte lebegett édes anyja képe,

Mint mikor hozzá ment búcsuvétel végett,

S nyakán csimpajogva, ajkán csókja égett,

Akkor is oly csendes, méla éjtszaka volt,

Akkor is oly tisztán csillogott le a hold,

Akkor is ki volt ő mindenünnen zárva,

Nyughelyet nem adott senki éjtszakára.

Ez volt a megpróbáltatás tetőpontja, a sors fordulatnak most kell beállania. Nem deus ex machinával történik, szigorú logikai egymásutánja van a »Toldi«-ban minden apró mozzanatnak.

Miklós anyjára gondol előbb, aztán az özvegy asszony jut eszébe, az özvegy asszonynak tett ígérete most jut tudatára, hogy minő dib-dáb játék vala az esküvése Aztán naiv lélekkel azt hiszi, hogy ott találja még a temetőben, oda indul, hogy elkérje tőle fiai fegyverzetét, mert anélkül oda sem eresztenék a bajvivás helyére.

Igy motiválja a költő Miklósnak a temetőbe való visszatérését, így teszi elfogadhatóvá Benczével való találkozását.

Miként a magyar nemzet jellemében a víg-szomorkás hang sajátságos vegyülékét találjuk ezer meg

ezer megnyilatkozásában: a megalázott, elsanyargatott fiú mulatása az öreg Benczével ez a víg hang, melynek most következnie kell.

Lehet-e találóbban és kedvesebben festeni a magyar karaktert a dévaj, kitörő, szilaj kedvben, mint Arany festi? A mogorva csaplárost felverik álmából, egyszerre egy öreg kanna bort hozat, iszik, itatja Benczét, a csaplárost, a cimbalmost, a cimbalmot, a földet szeretné kebelére ölelni az egész világot, táncol, kurjant s az ereje teljében levő ifjú mellett az óvatos Bencze, aki folyvást inti: »megárt a bor, vigyázz!«. . . . s végül is ő borul le a lócárul.

Minő tűz, játszi jókedv, élet van e képben! Hogy kidomborodnak az alakok, a füstös csapszék ragyogó, színes, zengő; az öreg Benczét mosolyogva nézzük, a mogorva csaplár harcsa bajusza felkunkorodik, s a vén cimbalmos arca verőfénytől sugárzik — s mindezt a Miklós jókedvének napsugara okozza.

Igy kell megnememesíteni a népet! Ez a népies tárgyat feldolgozó költő igazi hivatása. Bencze elmondotta volt kisebbik urának, hogy édes anyja bizonybizonynyal ígérte, hogy feljön Budára, felkeresi fiát. Ez is lényeges a végkifejlés indítéka gyanánt.

A vitézi köntösben megjelenő Toldit Bencze szívbéli nagy gyönyörűséggel nézi, fáj neki, hogy búcsút sem vett tőle, csak elnyargal, mint a forgó-szél. »Könynyes szemmel ballagott utána.«

A cseh vitézzel való viaskodásnak a természetesége is nagy: a csehnek vaskeztyűs kezét összesajtolja, őt magát pedig, mint egy lisztes zsákot ide-oda rángatja, a viadal előtt felfohászkodik Istenhez, nagylelkűen megkegyelmez a rimánkodónak, s vagyonát az özvegynek szánja, s az orvul reá támadónak fejét levágja saját kardjával.

Azt mondom: természetes, avagy nem ejtene gondolkozóba minket, ha rendszeres vitézi párbaft festene a költő, s úgy állítaná szembe a nagy erejű, de fegyverforgatásban járatlan Miklóst a híres cseh-

vitézzel? Elhinnők-e, hogy legyőzi? Aligha. Hogy hőstét újabb, rokonszenves vonással még kedvesebbé tegye előttünk: kegyelmet adat a megrémült csehnek, s orv-támadása után saját kardjával oltatja ki az életét. Merő apróságok, de hatásuk nagy; a kép a maga egészeben és minden részletével népszerűvé s a népies hőshöz és tárgyhöz egyaránt illővé válik.

A végkifejlés is ilyen természetes, minden ízében szervesen összefüggő az előzményekkel. A király kegyelme, az ifjú hős felmagasztalása, Toldi György megaláztatása mind, mintha kíváncsian álma volna Miklósnak; immár vitéz lesz, mire vágyakozott lelkét nem nyomja a bűn terhe, csak az volt hátra, hogy az édes anyját lássa:

És hogy örömében ne maradjon hiány,
Hogy beteljék mindaz, amit szíve kíván,
Éppen mintha álma kezdődne most elől,
Anyját látja jönni a korlátok felől.
Elfelejtett mindent és futott elébe,
Kimélve szorítá páncélos ölébe,
Nem szólott egyik sem, nem sirt, nem nevetett . . .
Csak az öreg Bencze rítt a hátuk megett.

Végre a nagy öröm, mely szívöket nyomta,
Mint a terhes fölleg, mérgét kiontotta.
Szemökből a zápor bőségesen hullott,
Akkor könnyült szívvel Toldiné így szólott:
»Lelkemtől lelkezett gyönyörű magzatom,
Csakogy szép orcádat még egyszer láthatom?
Be szép vagy! Be nagyon illel leventének!
Isten sem teremtetted tégedet egyébként.«

Keli-e ezekhez a sorokhoz magyarázat? A »szép« felfogásának ez az esztétikai gyönyöre közös a gyermekkel és a műbirálóval, a falusi kiműveletlen elméjű emberrel és a világ legnagyobb tudósával.

Közös ez a mi gyönyörűségünk

A »Toldi« e záró sorait:

Szívét nem bántá még nyila szerelemnek,
Nem is lőn asszonynyal tartós barátsága,
Azután sem lépett soha házasságra,

mily gyanutlanul irta le a költő, nem is sejté, hogy
minő akadályt gördített önmagának a »Toldi-monda«
többi részleteinek kidolgozása elé.

Ime egy költői szépségekben pazarul gazdag mű,
mely egyaránt szól a művelteknek és a tanulatlan
népnek, azok tudatosan, ez öntudatlanul gyönyörködik
benne; azok nem győzik bámulni szerkezetének finom
szövevényét, a tettekben visszatükröződő jellemek
rajzát, a közbeszótt leírások plaszticitását és szín-
gazdag változatosságát, a műben kifejeződő erkölcsi
alapeszmének derekasságát; ez gyönyörködik Miklós
hatalmas erejében, szíve jóságában, erőt és biztatást
merít Miklós küzdelméből és célhoz jutásából: ön-
magát látja szebb, megnemesedett formában, azt a
levegőt szívja ő is, azon a nyelven beszél ő is, úgy
gondolkozik ő is, mint Toldi Miklós, mint Lajos király:
az örök emberinek igaz és szép, minden korban és
minden viszonyok között híven megfestett képe; a
m a g y a r n e m z e t-nek sajátos jellegzetességével
együtt így kellett mintegy megtestesülnie a Toldiban.

Nagy és fényes diadala volt ez a népies-nemzeti
iránynak! Azok a vér és hús nélkül szükölködő, pathetikus beszédű, hexaméterekben csattogó-pattogó époszi
hősök: színes fántomokká válnak e mellett az erővel,
épséggel, valóságossággal teljes Toldi Miklós mellett!
Ha Petőfi dalai a nép szívének eleddig ismeretlen
kincseit: az é r z e l m e k e t hozták a költői szív tenge-
rének mélyéből napfényre: Arany »Toldi«-ja a regés
multat elevenítette meg, s a népet magát tette
annak szereplőjévé; Petőfi lángelméje magába olvasztotta a nép érzelem-világát; Arany költői lelke beleolvadt a multba, ott van ő elrészletezve minden mozza-

natban: ott van Miklós epedő vágyában, testvéri, fiúi szeretetében, ott van háladatosságában, szerénységében, istenbe vetett bizodalmaiban, jószívűségében és nagylelkűségében ott lebeg a pusztá felett, jelen van a farkas, a bika-viadalnál mindig és mindenütt ott van a tudatos művész-költő lelke, hiszen Ilosvai vajmi keveset adott neki: lelke forrásából merített Arany, s ez a forrás olyan nagyon gazdag volt.

A rákövetkező évben megírta a »Toldi-estéjé«-t, s aztán, mintegy harminc esztendeig adós maradt a »Toldi szerelmé«-vel. Csak 1879-ben egészült ki a Toldi-trilogia.

*

Toldi jut eszembe, kiről még ifjonta
Játszi elmém könnyű játékát elmondta; —
Oh! ha — nem a hirért, nem a dicsőségért,
Nem, hogy a világnak üssek vele cégért,
De, hogy a dallásban lelkem átíjodnék —
Oh, ha még egy olyat énekelni tudnék!

Igy sohajt fel a költő nagy idő multával, midőn erre az adósságra gondol: »Ha a fejét és a lábát megcsinálta, írja meg a derekát is« — buzdítá annak idején Petőfi, buzdították mások is Elő-elő vette, dolgoztatott rajta, más tervvel és más címmel (»Daliás Idők«) eleinte, míg végre megjelent »Toldi szerelme.« A költő verses regénynek nevezi, annak szánta, az is valóban.

Az öreg Toldi, ki a sírját immár 1848-ban megásta, a hányi-veti olasz vitézt megölte, s az után hirtelen meghal, ime fölelevenedik, hogy tragikai végű szerelmét olvassuk, amint a költő »mikor már agg lett, s haja is fehérül« elénekeli.

Toldi szerelmének tragikainak kell lennie. A köztudatba átment »Toldi« záró sorai parancsolták: »Azután sem lépett soha házasságra.« Ilosvai néhány zavaros töredéket adott anyagul: mikor megfenyegeti

a tizenegy királyokat, mikor sirt rabol ki, klastromban vezekel, hadba megy Lajos királlyal Ebből ép-kézláb époszt írni nem lehetett. Nem tehetette Toldit oly hadjáratnak középpontjává, (a nápolyi hadjárat) mely mondának nagyon is tudatos történeti korba esik, midőn a históriában Toldiról szó sincs. A mint a költő mondja: »hiányzott volna az epikai hit,« e nélkül pedig époszról álmodni sem lehet.

Regényes, kalandos elbeszélés lett a »Toldi szerelme,« de a fogyatékos monda-töredékek, s a kettős hadjárat (a prágai és nápolyi) részletei sok helyütt elnyomják, sőt egészen háttérbe szorítják a hőst. Ámde van ennél még nagyobb baj is; az a Toldi Miklós, aki mogorva, vitézi szeszélyből elég lovagiatlan arra, hogy másnak a számára vívjon ki egy leányt, aki a leányt nem szereti, s a kit a leány még kevésbbé szerethet: a történet hőségét némileg megfosztja az olvasó rokonszenvétől. Az áldozatként oda dobott Rozgonyi Piroska halvány sápadt arca, életét sorvasztó reménytelen szerelme kellemetlenebb disszonanciát kelt bennünk, hogysen Toldi vezeklését elegendő engesztelő áldozatnak tekinthetnők.

A nyers erejében is becsületes és jószívű ifjú Toldi a szerelem konvulzióiban olybá tűnik fel, mint egy nagy bűnös, aki minduntalan rettegve gondol arra, amit tett, de hiányzik belőle az erkölcsi erő, hogy mikor még tehetné, jóvá tegye azt Ezt a kényszer a költő is minduntalan érezi. Az objektív Arany szeretete egész melegét árasztja Piroskára, művészete minden kincsét kimeríti, hogy e tragikai szerelmet ésszerűvé tegye, elfogadtassa olvasóival.

A prágai kaland epizódját helyesen motiválja Lajos király fiui szeretetével, Tar Lőrincet egy régi monda szálaival fűzi a történethez, gyávának, nyomorultnak és rút arcunak tünteti fel, hogy nevetséges szerepére alkalmassá tegye; a prágai kaland utójátékaul a cseh rabló-lovagvárba kerülése kissé homályos ugyan, de hozzá kapcsolódik a »Toldi«-ban szereplő

cseh vitéz alakjához, kinek a fia és leánya: boszúból és érzéki szerelemből sanyargatják Toldit. Mindez arra való is egyúttal, hogy Tar Lőrinc ez alatt feleségül vegye Piroskát.

Csodálatosan finom lélekismerettel megirt az a jelenet, midőn Toldi Tar Lőrincéknél vacsorál, s késsel üldözi Lőrincet, majd szerelmének ostromló hevével sürgeti Piroskát, hogy szökjék meg vele.

Kebeléhez vonja rejtező orcáját
Szorítja, öleli tilos mennyországát,
S lehajolván sűrű, önfeledett csókra,
Közben susogását így tördeli szókra:

»Jer!« — hévvel, erővel zúdítja lehelve:

»Jer velem« — elviszlek — paripám nyergelve
Oda, hol még szellő — nap fénye se leljen —
Megvédlek az országot, mind a világot ellen

Piroska kibontakozik s esdőleg kéri:

Becsületét véd meg, oh lovag, egy nőnek

És »Toldin erőt vesz keserű józanság,« most látja csak be, hogy minő rettenetes bünt követett el, midőn egy szerető szívet így megtört

Hadd törjék meg hát az ő szíve is De mit ér az?

Olyan a Piroska szíve

Mint a virág, melyet zivatar elgázol,
Kókadva lehajlik, letörötten gyászol;
Harmat éri: rothad, sugár üti: sorvad,
Könyje csak emészt, szerelemtől hervad:
E tüzet ama víz éleszt, nem oltja,
E vizet ama tűz nem issza, de ontja.

Toldi elrejtőzik szalontai várába, dorbézol, tivornyáz, hogy feledje szerelmét, majd utálattal fordul el attól is; még egyszer látni akarja Piroskát. Meghallja, hogy Lőrinc veri az asszonyt reá les, magával

vonszolja a Duna-szigetére, s kényszeríti, hogy pár-bajt vívjon vele. Megöli Lőrincet, s aztán bujdosik, rejtőzik.

A tetszhalottként eltemetett Piroska kriptájához lopózik; hogy ha holtan is, de lássa, elsirja könyjeit Ugyan ekkor két tolvaj-lakatos ólálkodik ott sir-fosztogató szándékkal. A kriptajelenet megrázó drámai erővel van megírva, és szerencsés invenció is, mert Toldi a sirrablás bűnének gyanuját így vonhatja csak magára. Itt kezdődik vezeklése, s hat éneken (VII—XII) át az epizódok szingazdag változata szorítja őt csaknem teljesen háttérbe. Az olasz hadjárat kiszínezett, hosszú leírása egy másik epizódot vet felszínre: Toldi György árva leányának s a Zách nemzetségből származott kobzosnak a szerelme történetét; ez alatt a hős egy kolostorban végez szolgai munkákat, majd vezeklők (flagellans) gyűlévsz csordájához téved, s Itáliába kerül, hol szörkámzsában, álszakállal, rettentő kari-kását forgatva megmenti a király életét; Anikó nyomára jut a két sirfosztogatónak, s e módon a vég-kifejlés szerencsésen közeledik. Piroska, mint a Margit-szigeti kolostor fejedelemasszonya levelet ír a királynak, s felfedezi, hogy a klastrombeli szűzek bizony-sága szerint Toldi szabályos párviadalban ölte meg Tar Lőrincet.

Igy nyer kegyelmet, az egyházi átok alól is fel-mentik, az unoka-huga, meg a szintén kegyelmet nyert kobzos lakodalmával végződik a Toldi szerelme.

Ha azokat a csaknem leküzdhetetlen akadályokat tekintjük, melyekkel a költő mind jó eleve leszámolt: a Toldi szerelmét egy nagy epikai költő művészi alkotásának kell mondanunk. Ha egészében szükség-szerűleg vannak is szerkezeti fogyatkozások, ha a költői igazságszolgálat nem elégít is ki egészen, de részleteiben annyi az értékes drága gyöngy, az olasz had-járat megírásában annyi história-írói tudás és jellemző erő, Piroska, a bosnyák királyleány a királyné és Anikó női-jellemképe oly tökéletes, ifjabb Bencze alakja

annyi komikai erőből duzzad, s a közbeszótt subjektív részek (midőn elhalt leányáról emlékezik meg) olyan elragadó költői erővel vannak megírva, hogy a »Toldi szerelmé«-nek megjelenését méltán üdvözlötték 1879-ben irodalmi nagy esemény gyanánt.

Elbeszélő irodalmunknak mindenha kiváló terméke marad ez a regényes elbeszélés, mely korfestés szempontjából is a legjelesebbek közé tartozik, s a XIV. századból fenmaradt minden monda-töredéket (Tar Lőrinc, Zách-család, Szeredai) szerencsésen felölel, s ritka ügyes invencióval olvaszt be a szerkezetbe.

A trilogia harmadik tagja az 1848-ban megjelent Toldi estéje.

A tetterre vágyó ifjú Toldi, a kalandokban és szenvedésekben lelkileg megsebzett férfiú Toldi aggasztánkép jelenik meg előttünk; ássa a sirját, jól lakott a földi dicsőséggel, az ő kora lejárt, s a megváltozott idők szelleme nem tetszik neki. Mogorva vén legénykire a költő lelkének humora, mint egy nyáresti alkonyat fénye esik, és ez a humor kimondhatatlanul jól esik szívünknek.

Nem hányi-veti erőben-bizakodás, hanem a régi nagyságnak utolsó fellobbanása készíti, hogy a magyart becsmérő olasz vitézt legyőzze. Meg egyszer megjelenik Budán, az elpuhult udvari népség már élő mesének tartja, gúnyolódik vele, egykor rettenetes haragját fölgerjeszti, s hét tollu buzogányával széjjel üt köztük — s a király el akarja fogatni. Halálos ágyán találja a király embere, más, nagyobb bíró várja ítélő széke elé. A szertelen való harag öli meg Toldit. A király feledi haragját, siet a haldoklóhoz.

Igy búcsúzik királyától a hős:

»Megbocsáss, ha jártam valaha ellened,
Ha zsémbes, ha durva voltam, lattal ne mérd:
Engedd el azt nekem az én jó szívemért.
Meglakoltam úgyis. Dejszen annak vége.
Oda van lelkemnek sok szép reménysége;

Dejszen, ami elmúlt, az meghalt, elveszett —
Virrasztója is úgy jár: az emlékezet.

—

Végső rendelkezést tennék, de hát kinek?
Nem igen van: miről. S ha volna sincs: kinek.

Nem hagyok örököszt; csak egy hű cselédet:
Azt kötöm szivedre — meg a magyar népet. —
Szeresd a magyart, de ne faragd le — szóla —
Erejét, formáját, dúrva kérgét róla,
Mert mi haszna sí mább, ha jól megfaragják?
Nehezebb eltörni a faragatlan fát.»

E négy utóbbi sorban fejeződik ki a Toldi estéjé-nek alapeszméje. Toldi a letűnt kor embere, a puskaport nem esmérő, személyes bátorságával és erejével kiváló középkori lovag, a ki nyers, de becsületes, haragja felgerjedésében félelmes, de jószívű, rettegése a rosszaknak, védője az ártatlanoknak: a meg nem faragott, durva, kérges fa ő — miként nemzetete. Az öreg Bencze alakja hűséges kiegészítője, szakasztott mása az apjának, nem komikus figura immár, mint Toldi szerelmében, hanem humoros alak. Mily szerencsés ötlet volt melléje állítani a kis vargkapust, aki még gyámoltalanabb és félszegebb, mint Bencze, hadd legyen, a kin még ő is nevet. Ez a jelenet humor tekintetében a világirodalomnak egyik páratlan kincse. Mily gazdag tanulmány, mily őszerejű epikai tehetőség és művészet kellett a »Toldi trilógia« megírásához! A szalontai nótárius, kit a megye táblabírái »dikaszteri talentum«-nak tekintettek, úgy lépett ki Toldi-jával az ismeretlenség homályából, mint nemzetének legnagyobb elbeszélő költője.

III.

A Toldi és Toldi estéje dicsőséget hozott ugyan Arany Jánosnak, barátokat és tisztelőket is szerzett, a szépirodalmi lapok hasábjait is megnyitotta előtte, de nótáriusi igénytelen állásból nem emelte ki, maradt továbbra is az. Petőfi buzgólkodott, hogy barátját Pestre juttassa, a »Nép barátja« című lap szerkesztőségével megkínálták, de a »józan« Arany, mintha mélyebben látott volna be a jövőbe, nem fogadta el, névleges társszerkesztője lett a lapnak, s maradt továbbra is Nagyszalontán.

A mindinkább nagyobb hullámokat vető politikai mozgalmak Petőfit, a lírai költőt teljesen érvényre juttatták, míg Arany János, a középponttól távol élő épikai költő természetesen háttérbe szorult. Az izgalmaknak sohasem volt barátja; az a levegő, mely Petőfinak élete volt, a békességes Arany Jánost még inkább arra készítette, hogy mint a csiga, kised házába vonuljon. A márciusi napok láza meghatotta őt is, de nem ragadta el . . . Elvégre tisztán a temperámentum dolga, hogy ki miként veszi ki részét a közös lelkesedésből. Arany János nem volt olyan hirtelen fellobbanó természet, túl volt a fiatalos lelkesedés gondatlan korán, s egyéni diszpozíciója sem felelt meg a márciusi napok viharos lelkesedésének: bár szívében ugyanazt érezte.

Mint nemzetőr bevonul Aradra, majd fogalmazó lesz a belügyminiszteriumban, a kormánnyal Pestről Debrecenbe költözik, onnan nemsokára visszakerül Szalontára. Vendégszeretettel fogadja családjával együtt Petőfit, gondját viseli feleségének és fiacskájának, s a nemzeti gyász napjait avval kezdi meg, hogy bujdosik . . . mikor aztán bátorságosan visszamehet Szalontára, állás és hajlék nélkül zsellér-házban tengődik, a Tisza-családhoz költözik Gesztre, s tanítja a nagy

tehetségű Tisza Domonkost a poétikára . . . Hetenkint csak két nap láthatta Szalontán hagyott családját.

Sanyarú sors egy olyan országszerte magasztalt költőre nézve, minő Arany János volt. A két szobás házikóban éledélt, melyet egykori szomszédjától, a csizmadiától vásárolt. »Ott pusztította a papirost«, hol az előtt a csizmadia kalapálta a csizmatalpat.

Hiszen jól volt ez így . . . A költői lélek a szenvedésben nyeri a legértékesebb benyomásokat! . . . Az elnyomott nemzet gyászos évei egyénileg is sujtották Arany Jánost. Elvesztette barátját: az elmúlt nagy idők Tyrtaeusát, azt az ifjú költőt, kinek csodálatos pályafutása, mint vakító tünemény mindvégig bámulattal töltötte el a szelid, nyugalmas költőt.

A belső forrongás észrevétlenül folyt tovább lelkében, nem szünetelt soha; a hétköznapi élet gondjai reá nehezedtek a vállára, bizonytalannak látta a jövőt, fájdalmas reflexiói befelé hatottak lelkében, s midőn a nagy-kőrösi gimnáziumhoz 1851-ben meghívták tanárnak, szomorú rezignációval fogadta el, hogy éppen meglegyen családjának a mindennapi kenyere.

Tehát: iskoláját félbe szakító diák, egy évig tanító Kisújszálláson, vándor-színész, korrektor, másod-aljegyző, a »Nép barát« szerkesztője, belügyministeri fogalmazó, egy évig úri háznál nevelő s most — gimnáziumi tanár . . .

Nem mondhatta volna-e el ő is méltán, mint Petőfi: »Istenem, mily tarka élet!«

A mi a dalköltőnél a pillanat inspirációja révén költőileg kifejezésre talált, az Aranyban az épikai költőben hosszas érlelődés után az elégia vagy a humor — néha keserű humor — hangján hat meg minket.

Petőfit örökké gondatlan ifjúnak kell látnunk, Aranyban mindig az érett férfiút kell keresnünk, azt a józan, gondolkodni szerető családapát, aki a földi dolgokról sem tud soha megfeledkezni. A nagy-kőrösi professor nem él mátol holnapig; gondoskodik fia

neveléséről, a háziszükségletek ezer apróságára kiterjed figyelme, tudásának kincses-házából juttat az ifjúságnak, buzgó és rendszerető tanár, alapos ismerete van mindenről, s a kötelességteljesítés tudata megnyugtatja. Tanul és tanít — szórakozásból pedig elmélyed a multban; a mult az ő világa, s hahogy lelkében a viszonyok mostohasága megszólaltatja a hazafias fájdalmat: allegória lesz az, mint Tompánál, rejtett célzat, eltitkolt köny avagy keserű felkacagás, melynek emésztő kínja végig vonaglik a szíven.

Előveszi Toldit, folytatni akarja, de nem megy — hiányzik az inspiráció, eltördelt sohajainak mélyen megható kifejezői e korban irt hazafias-allegóriái, melyek a célzatot még inkább elburkolják, mint Tompának basonló természetű költeményei. Aztán megírja a »Nagyidai cigányok«-at, ugyan ennek a lelki állapotnak a hatása alatt. Nagy felháborodást kelt, reá támadnak, mert sokan azt hiszik, hogy a szabadságharcot akarta nevetségessé tenni benne; a nemzet küzdelmét kasonlítván a nagyidai cigányok tragikomikai pusztulásához: Csóri vajdában torzalakját vélték felfedezni Kossuth Lajosnak . . . Istenem, minő gyászos félreértés volt ez! Fájdalmasan panaszolja el a »Bolond Istók«-ban:

Rothadjon el a nyelv, mely téged profánál,
Édes enyim, szentem, magasztosom!

— — — — —

Ó láttam én —

Győzelmeid napját —

Bámulta egy világ, amit cselekszel,

Minőt rege is csak ritkán mesél.

Aztán, hogy mégis elbukott a nemzet:

. . . A szent romon, emelve vádat

Magamra, a világra, ellened :

Torzulva érzem sok nemes hibádat,

S kezdék nevetni a sirás helyett ;

Rongy mezbe burkolám dicső orcádat,
 Hogy rá ne ismerj és zokon ne vedd;
 S oly küzdelemre, mely világcsoda,
 Kétségbeesett kacaj lőn Nagy-Ida.

»Kétségbeesett kacaj« volt tehát, s nem profánálás; költő visszás lelki állapotának kifejezése, mert nyíltan nem szólhatott, »Puchheim« vasa szívének volt szegezve A keserű humor, a szarkazmus hangján írta meg a nagyidai cigányok romlását, de míg írta a kacagtató jeleneteket — a szíve vérzett. Eleddig páratlan hang ez irodalmunkban, nem csoda, hogy sokan félreértették, s kérdés vajjon azok az olvasók, a kik a költő egyéniségét, a kor hangulatát kellően szemügyre nem veszik, megértik-e ma, holott a nagy küzdelem gyászos vége tőlünk félszázaddal tovább áll?

Arany János fájdalommal így nyilatkozott: keserű kacagásban; s vajjon az elnyomatás korának élclapjai nem ezt a formát használták-e gyakran arra, hogy a rejtett keserűségnek az áldatlan viszonyok között kifejezést adhassanak?

»A jég elverte a szegény ember szőlejét, kihúzott egy karót, s paskolja ő is mondván: üsd uram isten, üsd, lásd én is segítek neked, üssük ketten« De a mig üti, kibuggyan szeméből a könny, a szíve pedig kegyetlenül fáj.

A nagy-kőrösi professor, hahogy az ihlet megszállja: irt rövidebb elbeszélő költeményeket: balladákat, s a nemzet őstörténetére vonatkozó mondák beható tanulmányozásába mélyed. Kiváltkép szeretette! foglalkoztat a hún-mondákkal. Kézai krónikáját, Thierry Attila-történetét, s mindazt a mi a húnidőkre vonatkozik előveszi, rajongó lelkesedéssel gyűjti, rendezi, elmélkedik felette, s hosszas tünődés után fogamzik meg lelkében a tery; hogy három époszban énekelje meg Etelét és korát; a hún-nemzet nagyságát és bukását.

Midőn az első résszel, »Buda halálá«-val elkészül, akkor már nincs Nagy-Kőrösön, hanem Pesten. Író-

barátai: Kemény Zsigmond, Eötvös, Toldy nem hagynak neki békét, 1860-ban felviszik Pestre, a Kisfaludy Társaság igazgatójává választják meg, s Arany ezen kívül, hogy megélhessen szépirodalmi és kritikai lapot indít meg (»Figyelő«, majd saját kiadásában a »Koszorú«-t)

A »Buda halála« 1863-ban jelent meg.

Alig van Arany Jánosnak elbeszélése, melyben a tudatos művészet oly mesterileg elrejtőznék a természetesség köntösében, mint a »Buda halála«-ban. A hún időknek a tizenkilencedik században a történetíró — ha igazán »nagy« történetíró — megfestheti a képét oly minuciózus hűséggel, hogy elhisszük neki: valóban olyan lehetett: de hogy elbeszélő költő a krónikások rideg feljegyzései, néhol tulzó adatai nyomán így meg-elevenítse, sőt népies zománcát is mintegy ódon-szinezetét reá lehelje: oda a legnagyobb művészet kell.

Ezt a hún regét a költő »az idők vén fájának lehulló leveléről« olvasta le, amint »az avart járta« . . . Látnunk kell a nyáját (népét) őriző Budát, aki gyengeségének tudatában hatalmát megosztja Etelevel, Bende-gúz ifjabbik sarjával, s agg bölcseségnek véli azt, mit tőn hebehurgyán, mert égő üszköt vet vala saját fedelére Vérharagos lángok csaptak fel az áldozat-tüzből, midőn a két testvér megköté a szert, gonosz jelül az osztozkodás tragikai következményének

Berni csalafinta Detre felbujtogatja Budát Etele ellen, Etele szívében elhinti a nagyra vágyásnak magvát, s a szivökbe ütött »ék« megteszi tovább észrevétlenül is munkáját A »hamvahadott képű« Buda csakhamar megbánja, hogy hatalmát megosztotta öccsével, kit a hún nép istenít; majd Etele és Buda felesége a két testvér között az egyenetlenséget méginkább szítják; s bár Etele a vadászaton megmenti bátyja életét, az Etele birtokába jutó istenkardja újabb ok arra, hogy berni Detre, a szász, üszköt dobjon jó Buda király szívébe, s felbujtogassa őt arra, hogy a kardot

ellopassa, s így a végső katasztrófát előidézza. Etele megöli bátyját.

Ime a hún rege tragikai végű. Ennek a tragédiának azonban nem a gyenge Buda a hőse, mert szembe hogy is állíthatnók őt az ereje teljében levő, s az »isten kardja«-nak bűvös hatalmával felruházott Etelével? Buda az áldozat, Buda megölése az a tragikai vétség, melyet Etele elkövet, hogy majdan bűnhődjék e miatt. A Buda halála tehát, mint a költő megjegyzi: »csak mintegy előjátékát teszi a nagy tragédiának, mely a szerző gondolatában már megalkotva él.«

Ebből a szempontból kell vizsgálnunk.

Nem mondai szálakból összeszótt dicsőséges végű époszról, hanem szakasztott olyan fejleményű tragikai tárgyú époszról van szó, mint a »Niebelungen Not«-ban; a magyar-Etele és a german-Etzel mondanak művészileg egybefűzött szálai vezették a költőt, mert tudvalevőleg a Szigfrid gyilkosain Etele felesége, Krimhilda, Szigfrid özvegye vesz boszút Etzel udvarában. Az egész esemény szigorú lélektani alapon épül fel, s valóban nem tudjuk mit bámuljunk benne inkább: az egységes, erős szerkezetet-e, mely elejétől végig következetes, teljes vagy a szereplő személyek jellemének szigorú logikáját, plaszticitását, avagy a kor festését? Ennek a műnek az olvasása fölér a legérdekesebb regényével: gyönyörködik benne az, aki érdekes mesét keres benne, gyönyörködik a lélekbuvár, a történetíró, a költői előadásban élvezetet kereső, a nyelvtudós, aki a magyar nyelv erejét kutatja. Buda király patriarchális öreg ember, örökké habozó, jóra és rosszra egyaránt hajló; hirtelen ellágyuló s hirtelen felgerjedő - hány ilyen emberrel van az életben találkozásunk; — Etele nagylelkű, impozáns alak, époszi a fensége, de ember mégis, hibája van: nagyravágyó Detre alakjának megrajzolása egymaga a művészi jellemzés netovábbja: színlelt alázatosság, sima beszéd, alamuszi gonosz

szándék, a hun-hatalom nagyságát féltékeny szemmel néző vazallus itt áll előttünk, arcának minden vonását látjuk, hunyorog felénk, vizslat, szimatol, kétélű minden szava, ráncos bőré, öreg kigyó, nem sziszeg, csak tekergőzik, de jaj annak, akit szavának mérge meg fog. Hilda és Gyöngyvér a hún és germán-nő szerencsés megtestesítései; ha »Toldi szerelmének« női alakjai, főleg a három leány oly finom egyénítésnek a vonásait tüntetik fel, »Buda halálá«-ban két asszony rajzával lep meg a jellemezni oly mesterileg tudó költő; az az Arany János, kinek összes művei között szerelmi dalra nem akadunk, (nehány népdalát nem számítva), ime a női lélek titkába is mélyen belepillant: a szép, de hiú és szeszélyes Hilda szemet szúr az őszinte, gyermeki kedélyű Gyöngyvérnek, s a hiúság lesz motívumává annak a felgerjedésnek, mely a két nőtől ellenséget, a két férjből vetélytársat csinál.

A kor festése csak olyan költőnek sikerülhetett így, kit poétai inspirációjában a történetnek a legapróbb részletekig menő ismerete támogatott; volt Arany Jánosnak egy bizonyos hatodik érzéke, mely a szórványosan nyilatkozó karaktervonásokat művésziileg egy vonzó és régiességével lebilincselő képpé egészítette ki. A biblia és a régi magyar írók nyelvének XIX. századbéli nép erőteljes nyelvével való szerencsés egyesítése adja a »Buda halálá«-nak azt az ódon-szerűséget, melylyel a naiv-époszok természetes naivitását igyekezett pótolni. »Nem affektáció ez, — mint ő magyarázza — hanem a tárgy természetéhez föltétlenül hozzá tartozó«. . . .

Úgy szerette ezt a hún-világot is! Késő vénsegeig, sőt bizvást elmondhatjuk: haláláig tervezgetett, részleteket meg is írt a folytatásából: (»Csaba királyfi«, »Ildikó«) összeállította prózában a csonkán maradt trilógiának teljes vázlatát . . . próbálta, de sem ihlete, sem kellő nyugalma, sem elegendő monda nem állott a rendelkezésére; már pedig monda nélkül nincs epikai hit, erre pedig Arany János nagyon sokat adott,

Sokszor tett magának szemrehányást, barátai unszolására később fájdalmasan mosolygott töredékek maradtak »romjai sok törött sóhajnak«, »szárnyaszegett dalok«

IV.

Nagykőrösi tanár korában írta legszebb balladáit, de akkor már kisebb elbeszélő költeményei közül készen volt a Murány ostroma, a Katalin, s a Bolond Istók első éneke. Ez az utóbbi a hetvenes években még egy énekkel bővült — s úgy maradt csonkán reánk.

A Murány ostromá-nak megírásába körülbelül egy időben (1847.) fogott Tompával és Petőfivel.

Alapjában véve az ő Széchy Máriaja is olyan, mint a Petőfié: a női hivatásáról megfigyeztetett hősködő asszonyt a szerelem visszatéríti a helyes ösvényre. Csakhogy Aranynál nincs annyi pathetikus hév, a szerelem dicsőítése helyett az epikai rész gondos kidolgozása a fődolog. Híven megtartja Gyöngyösi krónikai hűségű sorrendjét, de minden vonásában objektív, sem ellenszem rokonszenve nem ri ki egyetlen sorából sem. A három költő feldolgozása közül Aranyé nemcsak legterjedelmesebb, hanem legjobb is.

Budetin várának regéjét, mely szintén ismerős volt már Arany előtt is. (»Zsarnok apa«) lírai elbeszélésnek dolgozta fel. A vad romantikus mesének így különös bájt kölcsönöz a lelki állapotok és a táj színgazdag festésével. Szunyogh Gáspár Oroszlánvár urához, Jakusicshoz, akarja erőltetni szíve ellenére Katalint, s mert nem hajt apja parancsára, elevenen befalaztatja. A leányt kiszabadítja onnan szíve választotta, s az örjöngő apa üldözőbe veszi őket Jakusiccsal. A vetélytársak párbajt vívnak, Forgách elesik, Katalin meghal — s az apa megőrül.

Az ilyen középkorban történt lovaghistória, mely végkifejlésében csaknem megborzaszt, lírai keretbe foglalva, s oly művészileg kiszínezve, mintegy a hangulat szomorú melódiájával a szívénkig hat. A Vág-völgyének gyönyörű rajza megelevenedik előttünk Milyen gyöngéd és mégis hatalmas az első szerelemnek e festése:

— — Egy szende kis virág,
Mely kedvesen, de rejtve nyit,
S a hosszú ember élten át
Csak egyszer, ah! egyszer virít.
Ama virág, mely a vadon
Tüskéi közt is megterem,
Taposva bár nő szabadon;
De nincsen annyi kincs, vagyon,
Mely átültesse őt oda,
A hol önként nem fakada:
Virágod első szerelem!
Első, utolsó, egyszeri!
Ki szellem vagy, nem földi rög,
Teljes, megoszthatatlan, ép,
Szent és hatalmas, mely mikép
Az, a kinek itten nevét
Fölvenni lantom nem meri,
Teremtész, őlsz, — üdv és pokol
Határain uralkodol:
Ó, jaj, miért nem vagy örök?

S a befejezés a mondán átvonuló szomorú hangulatot a bibliai rezignáció költőileg szép soraival zárja be. A két hű szerető a budetini vár sirjában együtt pihen:

Hát az anyaszív Feleled
Ének, hogyan repede meg?
Ki tép, legázol a vihar
Kemény tölgyet, nyiló virágot;
A zöld mező télben kihál — — —

De nézd el a sívó kopárt:
 Az asszú kóró ott sovárg,
 Hogy hervatag szálaival
 Jelképezze a pusztaságot!

Az elnyomatás korának keserveihez, reménytelen-ségéhez olyan jól illett ez a hangulat, s a magába zár-kozott költő e hangulathoz balladáiban is vissza-vissza-tér. Ebből magyarázható meg, hogy egyik-másik balla-dájában allegóriát keresnek újabb magyarázói, holott tisztán esetleges a tárgy és a kor között való rokonság, a hangulat azonban, mely megteremti, s melyet a köl-temény kelt: a költő lelkéből árad ki.

*

Balladái újabb világításban tüntetik fel. A nagy epikai költő az elnyomatás korában kisebb elbeszélő költemények írásába fog; a nagyobb tervek megvannak agyában, de lelkesedése ezer apróság, nyüg miatt el-elernyed, nem hajtja belső kívánság, már pedig e nélkül nem tud írni, s nem akar írni. Az úgynevezett »ballada« Arany Jánosig a történelemből vagy a lovag-korból vett hol rejtelmes, hol vadromantikus, hol tisztán krónikás történetek, verselési ügyességnél s az előadás drámaiságánál többre nem vitték. A német ballada-költők inspirálása nagyon bágyadt volt, s éppen nem termékenyítő. Aranyt az angol-skót, meg a székely nép balladák inspirálják: e tragikai mozzanatokban gazdag történetek, melyek a szenvedély romboló hatását pél-házzák lépten-nyomon.

Mert tragikumban vajmi gazdag az emberi élet csak meg kell azt találnunk; nemcsak a hősök, kirá-lyok sorsa lehet tragikai; a népelet igénytelen szerep-lői is elkövetnek a szenvedély parancsára olyan vétket, a mely kérlelhetlenül sodorja őket a megsemmisü-lésbe.

Arany teremtő lelke ezen az alapon épít; balladái nagyobbára tragédiák, a főhősre vonatkoznak, s a bűnhődés művészi rajzában tetéződnek. Az árva fiú künn didereg a kapu előtt, bűnös anyja a kedvesével mulat, megölte a férjét . . . szeretné lerázni nyakáról ezt a cölöngöt is . . . ime megjelenik az apa szelleme, kezénél fogva elviszi a síró gyermeket, kit anyja ver a vizes kötéllel . . . az asszony megőrül. — Agnes asszony megöleti szeretőjével a férjét, a vérfolt benne rögződik agyában, bomlott észszel mossza . . . mossza a foszlányt, s bűnét vezekli, míg »torzalakú ránc verődik ki a sima képen« . . . Bűn és bűnhődés, éppen olyan megrázó e ballada keretében, mintha öt felvonáson át küzdene előttünk színes környezetben . . .

És elvonul e remek képsorozatból lelkünk szemei előtt az esküszegő V. László, amint görcsösen ragaszkodik az élethez, fut országából, s a «hús cseppet adó cseh» méregpohara fosztja meg életéből . . . Amott Kund Abigél táncol a »nyílt utca során» szét-szórt haja lebben, arca örületet mutat:

«Volt egyszer egy leány,
Ki csak úgy játszott a legénnyel.
Mint macska szokott az egerrel . . .

Leányos szeszély volt a bűne, a hógolyó mely megindult, s mire földre ért lavinává nőtt . . . »Enyelegve adá a tört kedvesének,« aki azt mondta, hogy megöli magát, ha szóval nem mondja, hogy szereti. És Bárczi Benőt halva találták a radványi sötét erdőben . . . — A zsarnok Edvárd ötszáz walesi bárdot küld máglya-halálra, mert őt nem éltetik . . . meg-rabolja lelke nyugalma, benépesíti éjszakáit rémekkel, hiába hirdeti a londoni lord-maior: »Fejére szól, ki szót emel! . . . « A király nem alhatik, mert

— túl zenén, túl síp, dobon,
Riadó kürtön át
Ötszáz énekli hangosan
A vértanuk dalát.

Nemde gondolhatott az elnyomatás korának magyarja egyébre is, midőn ezt a balladát olvasta? A kufsteini, josefstadti börtönök rabjai nem hasonlítottak-e némileg a walesi bárdokhoz?

— — A drégeli rommal szemben áll a zöld ormó, ott pihen Szondi, két apród lantot pengetve dicsőíti, s ime újra föltámad a hős, hogy lássuk dicső halálát, Ali szolgálja is önfeledten kiált fel:

Ruszttem maga volt ő! S hogy harcola még
Bár ágyúgolyótól megtört ina, térde —
Én láttam e harcot

Mintha a keleti poézis minden virágát összegyűjtötte volna, hogy a török szolga beszédét valószínűvé és jellemzetessé tegye »Bülbül szavú rózsa két mennyei bokra« a két ifjú, »dalokból gyöngysorba fűzért« szeretne velök fűzetni, oda illőt egy huri-nyakra« A sejtelmes lovagkor Bor vitéze csaknem mesterkélt művészi szerkezetével, Bende vitéz, aki a megcsalt vetélytárssal éjjeli párbajban három éjjel küzd, miglen holtan találják . . . !

Látom a hitvesét hadba követő Rozgonyi-nét, a nem hősködő, de igaz hős magyar nőt, aki férjének és Zsigmond királynak az életét megmenti; a Bécset gyűlölő Rákócynét, aki oroszlánját biztatja, hogy csak harcoljon tovább a magyar szabadságért; Bothbajnok özvegyét, amint a hunyadi szegény udvarházban siratja vitéz urát, s talpig gyászban ügyefogyottan gondol neveletlen négy árvájára

Rozgonyi-nét nem számítva egytül-egyig szomorú történet ez: szerelem, anyai, fiúi avagy honfiú szeretet az indítékok; a szenvedély hullámmzése, bűn és bűnhődés mindenütt, avagy hősi erények felmagasztalása. A történelem, monda, népelet, sőt a legújabb társadalmi élet képe is benne van a Hidavatásban, midőn az öngyilkos ifjú, mielőtt a Margithidról belevetné magát a Dunába, egész sorát látja a társa-

dalom nyomorultjainak, kik a halálban kerestek menedéket.

Ezek a balladák Arany János homlokára újabb babért fontak. A ki így tudta az élet tragikai mozzanatait ily szűk keretben, ily megrázó igazsággal kifejezésre juttatni, azt méltán megilleti a legnagyobb dicséret. Mert ezek a balladák Arany Jánost nagy lélekismerőnek tüntetik fel. Az Ágnes asszony örült-ségének festése a legapróbb részletekig igaz, s mindig poétikus; a természet festése az V. László-ban a lelki állapotok gyönyörű ellenképe; a történelmi tárgyuak közül Török Bálint egész kora politikai felfogásának olyan hű tükre, hogy felér egy tudományos munka becsével.

Szerkezetök sajátos: a tragikai vétek egyik-másikban, mint előzmény néhány sorból vagy még inkább a sorok közül olvasható ki (Ágnes asszony), másutt előttünk történik (Walesi bárdok); ismét másutt a végkifejlés, a bűnvallomás deríti ki, (Tetemre hívás) hogy nyomban reá a katasztrófa következék. Az V. László-ban meg Szondi két apródjában látszólag párhuzamos az esemény, holott valójában művészi az egység; az ellentétek megkapó játéka, a képek plasztikája, az előadás drámai heve, az egyes részek aránya, mind reá mutatnak az elbeszélő költészet mesterére.

Ha egyebet nem is irt volna, Arany Jánost ezek a balladák maguk is nagy költővé tették volna.

V.

Egyéb elbeszélő költeményeit részint már Szabolcson, részint Nagy-Kőrösön s utóbb Pesten írta. Hol a népelet, hol a monda vagy mesevilág adja a tárgyat, de bárhol vegye, mesterévé lesz annak, tárgyával azonosul a lelke. Az első lopás erkölcsi tendenciájával és a történet hőségének finom jellemzésével

ragadja meg figyelmünket, a nyomorúság lopásra kész-teti Imrét, de lelkiismerete nyomban fölébred, vissza-viszi a tehenet, s akkor kapják rajta; kiszenvedi a börtönbüntetést, s új életet kezd Minő igénytelen csaknem elkoptatott a történet, s ime a művész újjá, igézetessé teszi Szent László fűvében a krónika hangján mond el legendát a nemzeti és szent királyról. Úgy olvassuk, mintha sohasem hal-lottuk volna, pedig ki nem ismerné? A mult idők szellemét megteremteni tudó költő sajátságos játékot űz velünk, az igénytelennek látszó legenda a keresztény Magyarország első századának nagy tanu-ságát példázza: hős is, keresztény is lehet a nemzet, nézzen koronás fejére, aki csodatevő írt ad Isten kegyelméből népének A király és szent egy személyben!

Játszi tréfa szól hozzánk a ballada-formára meg-írt P á z m á n l o v a g b a n; Mátyás király tréfája, aki a mogorva Pázmán feleségét pajkos jókedvből meg-csókolja, s ezért párviadalt vív a férjjel; s három zápfogát kiütvén, három faluval ajándékozza meg. Amint Pázmán lovag a királyt játszó udvari bolonddal beszél: a komikai hatású párbeszédnek utólérhetetlen mintája, drámai élet, vigjátéki szellem lüktet abban. Még a vaskos komikummal teljes népmese is: J ó k a ö r d ö g é b e n művészivé válik, amint Arany János dolgozza fel; az adomaszerű F ü l e m ü l e és B a j u s z érdekes történetté szélesül ki, s a magyar nép életének, erkölcsi felfogásának, sok százados fogyatkozásának egészséges humortól duzzadó példázatává.

Mert, hogy Arany János, az élete minden szaká-ban komoly férfiú, a magyar faj humorának és komi-kai érzékének legköltőibb kifejezője, azt már eddig is tapasztalhattuk.

Mily gazdag volt a költő szíve, milyen mély a pillantása, milyen egészséges az élet- és világnézete! A tárgyból kiérző komikum a költő szívéből kiáradó humorral művészileg egyesül enemű történeteiben,

alakjaiban. A mily gyöngéd vonásokkal festi meg a hűséges Bencét, éppen annyi komikai erőből duzzad a fia.

Megnyilatkozik ez a sajátságos magyar humor a töredékül maradt »Bolond Istók«-ban, tartalmasabbá válik, a gyermek és ifjúkor emlékeinek keretében az öregedő költő bölcsesége és szívjósága, élettapasztalata és világnézete művészileg egyesülnek. Amint ítéletet mond a saját művéről (A nagyidai cigányok), ítéletet ifjúkori színészhajlamáról, mohó vágyai és kora kiábrándulása, első szerelme és annak köznapi ellaposodása: mind a fölemelő és kibékítő humor hangján elmondva hatnak annyira meg minket.

Ugyan ilyen erős a szatirai érzéke is. Alapjában véve sohasem vehemens, mint Petőfié; Arany objektívebb kedély, a neki osztályrészül jutó keserűséget elnyeli, s viaskodván, vajudván hosszas ideig, bizonyos kibékítő nyugalommal szólal meg; azért hatnak effajta költeményei minden időben.

Az elposványosodott, elparlagiasodott poéták ellen nem tör úgy ki, mint Tompa, hanem megírja a receptüket, saját sületlenségeikkel üti nagyon:

A kétségbeesést álomhab-nak véljed,
Takarja be a nap a sötétlő éjet,
Rózsád szeme légyen a roppant égboltja,
Melyből egy meteor a tengert kioltja.

S ha ez mind nem elég: bundára hasalván
Pislants a leányra egy laposat csalfán;
Fujjad a tilinkót szedte-vettés szájjal,
S kenje meg Apolló fürteidet hájjal!

Az életben és társadalomban tapasztalt ferdeségek vagy igaztalanságok bántják őt nagyon, elévődik rajtok, öreg korában csak úgy magán kedvtelésből kigúnyolja, sőt a maga testi és lelki nyavalyás állapotát is kifigurázza, mintegy elégtételül önmagának;

a hosszas eszmélődés, a sok tanulmány, a világirodalom remekeinek tisztult izléssel és mély felfogással való olvasása igen korán bölccsé érlelik őt, de eléggé nem vértetik az élet kellemetlenségei ellen, csakhogy ami őt kellemetlenül érinti, azt nyomban nem fejezi ki, az objektív Arany nem közlékeny, a költészet templom néki, avatatlan kézzel sohasem érinti lantjának húrjait. Ezért oly harmonikus minden hangja, ezért nem bántó soha az ő szatirai hangja. Az ő vizsgálódó szellemének, bölcselő kedélyének nem tetsző sehol a nyers, indulatos kifakadás, némi szomorúságot vegyít közbe . . . a komoly költő ezért hajlik mindig a humor felé, mely állandó hangulatot teremt a lélekben.

Ebből a szempontból kell vizsgálnunk egész lírai költészetét, mert Arany líraköltőnek is nagy volt.

VI.

Életének minden szakában műveli a lírát. Ha a kenyérkereső munkában kifárad, ha ihlete nem szállja meg, hogy egyik vagy másik megkezdett nagy epikai művét folytassa, könnyít a lelkén egy-egy lírai költeménnyel. Hiába keresnők szerelme tüzes vallomásait: Arany lírája az érett férfiúé, a tünődő, megnyugvást kereső férfiúé, kit hivatala, tanári hivatása, később szerkesztői gondjai kötnek örökké le, aki, bármily végtelenül szerény igényű is, a gondoktól, töprengésektől sohasem ment.

De nem panaszkodik, mert Arany János büszke lélek, csak néha-néha érezzük ki, hogy bántja valami. hogy van szívének egy édes vágya, mely kíséri őt a nagykörösi házbéres professori lakásba, elkíséri őt az üllői-úti udvari kvártélyba, nem válik el tőle akkor sem, mikor az Akadémia palotájában üti fel tanyáját – a falusi élet, a saját házikó, egy kis független nyugalom . . . Nem szenvedés, nem hívságos elégtelenség ez, valóság . . .

Kikről és mikről szólnak lírai költeményei?

Hazája, barátjai, kised családja . . . forrás a szive, mely telve van mély érzéssel, az agya, mely tele van nagy eszmével, öreg bölcseséggel. Szereti övéit szive egész melegével, avval a szeretettel, mely nem változó, csaknem makacs az ő nagy hűségében.

Elpanaszolja a jobbágy keservét, a ki robotol, s a hintóban mellette elrobogó földesúr kigúnyolja; a nép fiának a szive együtt érez a föld népével; a majdan felszabaduló jobbágyság, a jogegyenlőség kivívásának láza nem érinti, mert távol van a fővárostól, a forradalom dalnokai között nem látjuk, de a nemzeti gyász napjaiban megszólal ő is; a mi Tompát dalolásra készíteti, a hazafiúi keserv felbúg az ő szívében is, de nem úgy, mint költő-barátja szívében. A nagyidai cigányok poétája keserű kacajban tör ki, az epikai költő az epikai formában s a maga egyéniségének megfelelően önti ki szive keserűségének a tejét. Majd a dalnok bujában érezzük sötét, csaknem vigasztalan kétségbeesését . . . Fásult a szive a dalnoknak, legalább úgy látszik, pedig ég az, kínok dúlnak benne, de miért örvendjen a tavasznak:

A lombsóhaj ezrek nyögése
És a patak gyász csörrenése? . . .

»Az éjfélnek magányát megnépesíti holtak árnya«
. . Talán gyávaság korában élt, hogy nem tudja elkesíteni a »vásott idők fiát?«

»Nem gyávaság korában éltem
Láttam sokat, mindent megértem,
Mind a szépet, nagyot,
Miről zengett magasztos ének,
Mit följegyezvén, a történet
Csodául fenhagyott:

Láttam Marathon győzedelmét,
Spárta leányi honszerelmét,
Xerxes özönhadát,

Leonidást Thermopylaeben,
 És Tyrtaeust lanttal kezében
 Buzdítani a csatát! . . .

Milyen hatalmas megáradása ez annak a belső
 hévnek, mely a költő szívéből felbuzog! A szabadság-
 harc csodáit az óda merész riadásával dicsőíti . . .
 Ott volt Tyrtaeus is . . . az ő feledhetetlen barátja:
 Petőfi . . .

Irigyli a nagy idők dalnokait, »kiknek adatott
 fényes, magasztos korban élni,« büszkén emlékezni, s
 remélni

Vagy bús panaszt emelni sirján:
 De mindig — szabadot.

Neki csak rom jutott, a »kidőlt fa ágát hiába
 biztatják, hogy virágozzék megint« . . . És elsirattatja
 Rachellel két szép magzatát, kiket Heródes öletett
 meg; mintha valósággal a bibliai történet volna oly
 objektív csaknem a végeig, egy-egy sor árulja el csu-
 pán, hogy alluzió a korra. A végén aztán teljes fen-
 ségében kibontakozik az allegória alapeszméje:

Zsarnoki féltésed vérengzése volt ez,
 De tudd meg, de tudd meg zsarnoki Heródesz,
 Hogy ő nincs elveszve!
 Napjaid számitvák, megifjult az idő,
 És, kitől rettegsz, nem féli fegyvereid ő
 Az I g e, az e s z m e.

A bilincsre vért szabadság eszméjét megölni nem
 tudja a zsarnoki hatalom. A nemzete jövőjében bízó
 költő e hitét a »Széchenyi emlékezete« című ódájában
 fejezi ki a leghatalmasabban. Tömörebb, igazabb és
 eszmék dolgában gazdagabb lírai költeménye alig van
 irodalmunknak, mint ez. A nemzet nagy halottját a
 nemzet nagy költője siratta el, s midőn a képek fen-

séges sorozatában feltüntette Széchényit, így szól végezetül nemzetéhez is:

Te sem haltál meg, népem nagy halottja!
 Nem mindenestül rejt a cenki sír;
 Oszlásodat még a család siratja —
 Óh mert ily sebre hol van balzsamir?
 Mi fölkelünk: a fájdalom vigasztal:
 Egy nemzet gyásza nemcsak leverő:
 Nép, mely dicsőt, magasztost ígymagasztal
 Van élni abban hit, jog és erő!

Ez a faj- és hazaszeretet szüli a Rendülenült, ezt a csodaszép, lelkes költeményt, mely hév tekintetében fölötté áll Arany János többi hazafias költeményeinek. Erős ítéletet mond azokra, kik ajkukon hordják merő szokásból a haza nevét, kiknél olcsó malasztta, külső csillogássá, nyereszkekedéssé válik a hazaszeretet kiknek céger a hon:

Hah! tőzsér, alkusz és galambkufár:
 Ki innen! e hely az úr temploma;
 Rátok az ostor pattogása vár

Szeretni a hont nehéz, ha «bűnbélyeg» sötétül homlokán, még nehezebb akkor, ha az «ár ostromol, ragad» ha, mint 1860-ban a Deák Ferenc bölcsességével és óvatosságával kellett a hazát fenyegető októberi diploma ellen hűséggel és kitartással küzdeni...

Petőfi lírája 1848 49. politikai mozgalmainak költői kifejezője volt, Arany lírája sem a forradalom alatt, sem a forradalom után erre a szerepre alkalmas nem volt; Petőfi ott élt a mozgalom színhelyén, ifjú volt és korának túlzó hevéből is bőven kijutott neki, Arany előbb Szalontán, majd Nagy-Kőrösön lenyűgző hétköznapi foglalkozásban robotolta le az éveket, érett férfiú volt és magának élő; Petőfi a jogát követelő, a zsarnokság ellen küzdő nép apostolának tekintette magát, s

ott állott oldala mellett a dicsőségre és hírnévre sovárgó hitves, aki tüzet szüntelenül élesztette; Arany János szerény ember volt, csendes természetű és házi tüzhelyénél kisdéd családja körében volt, csak teljesen boldog és megelégedett.

Ezért nincs korának politikai mozgalmai és lírája között szorosabb kapcsolat.

VII.

Arany ragaszkodó, hűséges lelkével csüng barátain. A múzsa oltártüze egyesíti Petőfivel és Tompával, gyöngéd szeretet fűzi Lévyhoz, Szász Károlyhoz, Madáchhoz és Gyulaihoz, a hála köti Szilágyi Istvánhoz. Sokan szerették őt, mert jó, becsületes, szerény volt. Házi tüzhelyénél, meghittjeinek a körében megtalált mindent, amit szíve kívánt. Nagy-Körösön laktában ellátogatott hozzá: Eötvös József, Kemény Zsigmond, el Csengery Antal, szíves baráti levélváltása van Jókai-val, s minden számbavehető írójával korának. Mint szerkesztője a «Figyelő»-nek és «Koszorú»-nak, ellenséget alig, de barátot annál többet szerez. Volt az ő igénytelen, de csak külsőleg igénytelen egyéniségének valami bűvös ereje, mely a nagy és kicsiny embereket egyaránt megnyerte.

Midőn Petőfi költői levelét megkapta, az országos hírvű nagy költő szeretetét olyan nagy pályadíjnak tekinti, «mely nem volt kitűzve»; «nem érdemelte meg ezt a pályadíjat.» «Mintha üstökös csapna szűk lakába, éget és világít lelkébe levele» Bámulja ifjabb pályatársát, az a fiatalos tűz, az a merész röpte a léleknek hiányzik belőle, az ellentétek csábító erejével hat reá, mindig valami tüneménynek tekinti, s hirtelen eltűnése soha be nem hegedő sebet üt a szíven Egyik költeményében «kis mécsfényt gyújt neki, kora büszkeségének :

Lángszellem, ki jövél s eltünél de hova?
Mint üstökös, melyet élők nemzedéke
Egyszer lát, s azontúl nem lát többé soha.

Tünődik, hogy hova lehetett? Él-e, mint bujdosó
valahol, avagy hű szívéből kifolyt a vér „minden
csepp vérből új virág kel ott ki, — és több madár
zeng ott a ligeten.“

Üdvözölvén a bujdosásából visszatért Egressy
Gábort, eszébe jut ez a másik jó barát:

Hej, csak egy nem akar éledni — — hiába
Jött a lanya szellő, kikelet nyílása,
És a nyári harmat
Ő, kit úgy szerettem, ő, kit úgy szeretted,
A közös barát nincs örömnepednél,
Lantja mélyen hallgat.

A borongó őszi nap mélyen hat kedélyére, félre
teszi Homért, s Ossián kell neki ködös, homályos
énekével; borong a multon, a dúló véres csatákon, s
a harcfián, ki az utolsók között esett el
. . . . Ez a hang játszik bele bús nótájába: szabadságát
vesztett nemzetével együtt keserg és siratja
barátját.

Még harminc év múlva is gondol reá. „Álmait
gyakran látogatja most is, az idő nem törpévé, hanem
óriássá teszi a dal nagy mesterét:

. . . . az évek haladó terhével,
Mely minket elaggít, te gyarapulsz névvel.

Közös eszmévé lett, melyet fiúról-fiúra kegye-
let hagy szent örökségül A barátság ily hatalmas
motívum a hűséges Arany János lírai költészetében,
avagy leveleinek hosszú sorozatából nem válik-e ki
eszményi tisztaságában az ő hű baráti szíve?
Az éveken át haldokló Tompa búcsúszavai megrendítő,
könyet kifacsaró mélységgel szólanak erről; azok a

szeretettel és bölcseséggel, jósággal és humorral teljes levelek, melyekben költőbarátjával megosztja bűjbaját, feledtetni akarja szenvedéseit, bátorítja avagy kölcsönben elmondja a maga számos nyomorúságát. Nem tudós, nagyképű, szellem-mutogató levelek ezek, hanem bizalmas megnyilatkozásai az őszinte magyar szívnek, mind megannyi meleg sugár, élénk szín, melyből a költők szív- és érzelemvilágát, a hétköznapi élet gondjaival folytatott minduntalan megújuló küzdelmeiket olvashatjuk ki.

A csüggeteg Arany a beteg Tompának támasza és vigasztalója, a szeszélyes Petőfinek pajkos társa, lehull a konvencionálizmus minden nyüge, a nagy ember még sem esik áldozatul; a „hálókabát“-ban sem más, mint az ünneplő köntösben: egyszerű magyar ember, kit az életben ép annyira meg kell szeretnünk, mint költészetében bámulnunk. Arany János jó és szerény ember volt, amint költészetében nincs henyé sallang, úgy a jellemében sincsen.

Keressük fel őt családi tűzhelyénél.

Árva leányt vesz feleségül, negyvenkét évi házasságának nincs regényes története, nincs külső csillogása, de annál több a belső melege. Apró gondok, anyagi veszteségek, közös fájdalom és közös öröm váltakoznak életükben. Nevelik okos szeretettel a gyermekeiket, s kis fészkükben meghúzódnak: a szelid, munkás férj sokat olvas, sokat dolgozik; mikor Geszten nevelősködik, hetenkint egyszer látja kis családját. Este ég az árva gyertya az asztalon, a kis fiú még nem feküdt le, pedig az édes anya megvetette az ágyat. Az apa szeliden kérdezi tőle:

Igy soká, fiacskám, mért vagy ébren?

Vetve ágyad puha melegen

Kis kacsóid összetéve szépen,

Imádkozzál, édes gyermekem!

És ad a gondsujtotta, szegény költő, tanácsokat a fiának — önmagának is, hogy erőt merítsen az élet

küzdelméhez: »ártatlan szíve tavasz-kertjében öntözgeti a vallást,« mert ebben gyökerezik az élet boldogsága, a »szegénynek drága kincs a hit« ez tanítja meg tűrni és remélni És felsóhajt a szomorú idők hatása alatt:

Ó, ha bennem is, mint egykor épen
Élne a hit vigaszul nekem !

Hogy megnyílik a szíve, mennyire mélyére láthatunk! A tusakodó, örökké forrongó lélek, mely kifelé nem tör, de végezi ott benn sorvasztó, pusztító munkáját.

»Ha majd felnősz, s idegeneknek szolgálsz esz-
közül«, a hit malasztja legyen balzsamod, s elrejtett néma könyeid nem fognak annyira fájni! Ne keserítsen el a megalázott, eltiprott becsület sorsa, a buták felmagasztalása és vigasztalódjál meg a biblia igéiben:

»Bujdosunk e földi téreken«

A vallás tanít meg tűrni és — remélni, ez véd meg a kétségbeeséstől, az istenkáromlástól

A biblián fölnevelt költő a szenvedés napjaiban ebből a forrásból merít lelki erőt, kitartást, megvigasztalódást. Az egetostromló átok hangja eltördelözik, megszégyenül e fenséges hangok mellett; a vallásos lelkű költő apai szeretete és bölcsesége a biblia egyszerű fenségével hat meg.

A magát megnyugtató, a sorssal megbékélő, a belsőleg mindig tusakodó Arany János képe világít felénk ebből a gyönyörű ima-szerű költeményből.

A »családi kis enyhefészek« nyugalma szent előtte, a »férfiúé az élet gondja;« biztatja a hitvesét:

Ó ne nézz rám oly sötéten,
Pályatársa életemnek,
Mint midőn az őszi felleget
Húzza árnyékát a réten;
Nézz szeliden, nézz mosolygva:
Férfi az élet gondja.

»Enyelgő kis családjá közt van az ő jó világa, itt gyermekké lesz, nagynak érezi a kis örömet, s felejtí gondjait, s reá bizza sorsát arra, aki mindnyájunknak édes atyja.«

A szeretet holdvilága, hadd kísérje el sirjáig; ezt kívánja; »házi mécsének szelid fényével« megleégszik.

Beteg leányának kórágához siet és felsóhajt mély fájdalommal:

Kórágyon ott, nagy betegen
Halálhoz is már tán közel,
Virágom, édes gyermekem,
Mily messze föld különöz el!

S midőn meghal a kín behúzódik szívébe, nem ad hangot annak, nem tud hangot adni, csak később, csak egy év múlva vonaglik át szíven és megrázóan szólal meg — a »Toldi szerelmének« e soraiban:

Piroska! leányom kis árva leánya!
Kedvesem egyetlen kedves maradványa!
Ki neved a költő álmaiból vetted.

— — — — —
Te nem ismerhetted bús életed árát,
Amaz elporló szív teljes-egész tárát.

— — — — —
Fogsz irni magadnak róla hiú képet
Összerakosgatván sok külön emléket,
Hanem az a kép már merő idegen lesz.
Boldogtalan gyermek, a te anyád nem lesz.

— — — — —
Az a komoly érzés játszi kedély mellett,
Melyért idegennek is szeretni kellett;
Nyílt szív, ajak és arcz, nevető nagy kékszem. . . .
Róla vetett árnyék; de nem ő az mégsem.

Biztatja a kis unokát, hogy ő csak virágaival játszodjék anyja sirjának.

Soha ne értsd a bút, mely ide van írva,
Vigyük a te részed mi öregek sírba.

Evvel egészül ki a kép a családját szerető, a családjáért szüntelenül dolgozó és aggódó férjnek és apának a képe. A szavakban ritkán nyilatkozó, belülről éltető szeretet, mely a szemnek áldó tekintetében, a kéznek néma szorításában nyilatkozott, ha pedig szavakba öltözik benső nagy igazságával és mélységével hat reánk.

VIII.

Keresem Arany Jánost, az ifjú költőt a szabadságharc előtt irt lírai költeményeiben, de nem találom; a könnyen bizakodó, hamar lelkesülő, könnyűvérű poétát — nincs sehol. Arany elejétől végig komoly férfiú, s midőn meggyülekeznek vállain az évek, valóságos bölcsesé válik.

— Nem évek száma hozza
Nem mindig a vén kort elé:
Kevés esztendők sulya szintűgy
Legörnyeszt a mély sír felé.

— — — — —
Ah! vén vagyok: tapasztalásom
Tárháza megtelt gazdagon.

Mikor így beszél, csak harminchárom éves, s im a megnyugvás hangját keresi a panasz közepett:

Vigasztalásul annyi szenved,
És szenved nálam annyi jobb:
Miért ne én is porszem; akit
A sors-kerék hurcol, s ledob.

Csüggedten, nagy költő barátját siratva elbúcsúztatja »lelke ifjúságát«. A »tűz nem melegíti már,« szárnyaszegett madárként húzódik össze és repülni kedve nincs. Így válik lassankint uralkodóvá lirájában

a reflexio. Tömör, hatalmas eszmék, súlyos igazságok, agyán átszűrte érzelmek. Ha mi bántja, humor mezébe öltözteti bánatját, kitörő jó kedvnek sehol sincsen nyoma, sötét kétségbeesést sem ismer, harmonikus marad mindvégig az ő éneke.

A »csizmadia műhelyben« pusztítja a papirost, dicséri elődjét, aki eladta a portékáját, jobb dolga volt neki, ha nem volna olyan vén, beszélődnék csizmadia-inasnak. — Van egy kis kertje, abban mélán, nyugodtan a fák sebeit kötözi, a világgal nem törődik, csaknem önzővé teszi a magánosságnak szeretete; multján és jövőjén eltűnődve csak pihenni vágyik; fátyolos kedélye földelülését várja a tavasz újulásakor. A csendes falusi élet szeretete s az angol Burns dalai inspirálják, hogy a »Családi kör« című gyönyörű idyll-jét megírja, gyermekemlékei is közbejátszanak, s az a kép, melyet megfest időtlen nagy idők múlva is remeke marad a leíró költészetnek; s ha aztán »élete sivatagján« bolyongva egy-egy pihenő helyre talál, megvigasztalódik:

Ha nehéz bú és nehéz gond
Rossz napokat szerze:
Kárpótolja a nyugalom
Enyhületes perce.

Népdalaiban is ez a méla, csendes természet fejeződik ki, nem a tüzes falusi legény, hanem a naphosszat dolgozó, s vasárnaponként el-elbeszélgető gazdaember lelke világa tükröződik vissza e csendes dalokból:

A »No de se baj, több is veszett Mohácsnál,« egyik dalának a refrainje jellemzi a költőt, meg a magyar embert.

Ej! haj! ne szomorkodj'
Szívbeli jó barátom;
Ej! haj! minden ember
Holtig él a világon.

Tegnap is volt, máma is van,
Holnap is lesz úgy a hogy:
Ej! haj! feleségem.
Majd elélünk valahogy.

Igy biztatgatja magát, mert ne higgyük, hogy az életet valaha ő ily könnyen vette; ezek a dalok, ez a hang csak belső visszhangja annak az érzésnek, melylyel töprengéseit le akarja győzni, de le nem győzheti soha, ott marad szíve mélyében belőle mindig valami — vágy.

Ez a vágy, ez az ő legédesebb vágya, mely nem teljesült, bár évről-évre várta; takarékos volt és kevés igényű, józan és számító, csakhogy egyszer, ha öreg korában is — független lehessen, a maga fedele alatt lakhassék, a maga földjén szánthasson, a maga fáiban és virágaiban gyönyörködhessek . . . Ezt várta a komoly férfiú, ezért epekedett az eltörődött agg, s hányszor szőtt róla édes álmot, hányszor tervelt, fáradozott, alkudozott, hogy ott hagyja Kőröst, később Pestet, az Akadémia palotáját.

Olvasván az öreg költő szelid, busongó, tréfás költeményeit, minduntalan látnunk kell őt, amint kijár a pesti ligetbe . . . »kopott ember, kopott liget úgy összeillenek« . . . tized magával felül az omnibusra, mely a velőjét szinte kirázza; gyönyörködve nézi a játszó diákokat, az ingrevetközött, vasárnapot ülő mesterembereket . . .

Az ég itt nem pár négyszögölnyi

— — — — —
Van nádas itt, van bucka, posvány,
S talán azért is szeretem,
Hogy amint csinosul, kimosdván,
Húsz éve már hogy követem.

Utánozhatatlan báju képe a bölcs, öreg ember lelki világának; nem élteti hivságos remény, néz, elmélkedik, s tisztában van azzal, hogy a vég mi lesz:

S tétlen tovább bolyongok ismét,
Egyéb dolgom sincs igaz a,
Mint várni nyugton a napestét,
S elmenni csöndesen — haza.

El is megyek tán nemsokára,
Hirnév, dicsőség nem maraszt;
Tudom, mit ér fagyos sugára,
Itt is megtanulhattam azt:
Nyerd bár világi életedben
Ég s föld minden koszoruit:
Neved csak az, mit e lígetben
Egy sírkő rád olvas: Fuit.

Igy énekel az »öreg tamburás úr,« aki az Akadémia palotájában elő-előveszi ócska gitárját és pengeti a maga mulatságára, régi-régi nóták, régi emlékek akkordjain el-eltűnődve, mintha az a nagy, nyüzsgő élet nem is érdekelné őt, mintha mindig »útra készülne« arra a hosszú útra, melyről többé vissza nem jön.

Elmélázik a Margit-szigeti tölgyek alatt, s eszébe jut gondtalan ifjúsága: mikor felmászott a fákra, madárfészkeket szedett le ... de jön az este, hidegebb a szellő, s az öreg, beteg költőnek haza kell sietnie. A tölgyek alatt szeretné azt a nagy, örök éjszakát átpihenni, s fejfája is tölgy legyen.

A vásárban meglát egy alföldi búzás szekeret, s eszébe jut, mikor ő még a »markot hajtani« kezdte, de nem sikerült neki:

Igy — vézna, ügyetlen testi dologra —
Adtam fejem a bölcs tudományokra,
Barázda helyében szántván sorokat —
Nem kérkedem ezzel, mert azt se' sokat.
De hogy a mezőt, az anyatermészet
Kebelét elhagytam, sajog egy érzet,
Holtig sajog itt benn, — s tüzesebben vér
Láttodra, te búzás alföldi szekér.

Milyen isteni nagy adomány volt az ilyen embernek a költészet; hogy volt, aki megnyugtassa, aki a teljesületlen vágy helyett gyönyörködtesse. A költészet mûsáját soha költő úgy nem tisztelte, mint Arany János; szentnek és magasztosnak tartja.

A hatvanéves agg így dicsőíti:

A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez,
Ha jó a halál;
Ujjod, valamig azt
Pengetheti: vigaszt
Bús elme talál.

Nem azért, hogy dicsérjenek, nevedet fennen hirdessék; míg a szív dobban, énekelj!

Van hallgatód? nincsen?
Te mondd, a hogy isten
Adta mondanod,
Bár pusztá kopáron
— Mint tücsöké nyáron —
Vész is ki dalod.

Arany János lelki világának ez az összhangja, az öreg korral vajmi ritkán járó humor és tiszta világnézet, a józanság, mely őt soha cserben nem hagyja: tartják őt fenn mindvégig azon a magaslaton, melyről a költők javarésze életük alkonyán lejjebb szoktak hanyatlani. Arany János mindvégig nagy maradt. Az »Epilogus«-ban művészileg megfestett életpályának szerény, de önzetes, függetlenségre vágyó és érdemeivel bölcsen leszámoló zárándoka elmondja sir-beszédét már öt évvel halála előtt . . . s ha végig kísértük őt ezen a belső harcokban gazdag, külső mozgalmasságban szegény életpályán: lehetetlen őt meg nem szeretnünk, mint lirai költőt és embert egyaránt. Petőfi életének minden mozzanatát dalba fog-

lalta, akár volt az költői akár nem; Arany életének külsőségeit nem tartotta méltónak arra, de lelki világába mélyen belepillantunk, eszméinek fénye nem megvakító, de melegítő; nem az ifjúkor tüzeességével, az érzelmek cikázásával, nem a szenvedélyek lázával, hanem a meghiggadt férfiú kibékítő nyugalma-val hat az olvasóra; ha az ifjú nemzedék rajongó szeretettel csüng Petőfi liráján, férfiúvá érve tudja csak Arany liráját egész mivoltában és értékében megbecsülni. Petőfi a tavasz rügyfakasztó, virágtermelő őssereje; Arany a kalászerlelő, gyümölcsöt hozó nyár áldása; Petőfi kezéhől huszonhat éves korában esik ki a lant, Arany hatvanöt éves koráig szorítja szívéhez, s nem csal ki a húrokból egy hangot sem, mely a költőhöz nem méltó; Petőfi isten kegyelméből való; Arany komoly tanulmányok alapján is megérlelt lángelme.

IX.

Arany János harminchét éves írói munkásságának kincsét még nem merítettük ki. Az iskoláját félbeszakító debreceni diák saját erejéből és szorgalmából csaknem félszázadon át szakadatlanul gyarapítja ismereteit, fejleszti izlését; a mily rendszertelen eleinte, annál rendszeresebb később.

A klasszikai költők mindvégig kedves olvasmányai maradnak, memóriáját még vén korában is reá kényszeríti a munkára, s eléri azt korán, hogy a görög és római remekírókat teljesen megérti, élvezi. Homeros megtermékenyítő hatását époszaiban érezzük, a római költők forma-érzéke szintén fejlesztőleg hat reá, bár alig fordít valamit, Aeneis fordítását megsemmisíti, Horatiusból is csak egy ódát fordít le. A történetírók művei gyönyörködtetik, a mult idők szellemébe való elmélyedést, a költészetében való objektivitást e klasszikai művek olvasása is elősegíthette. Mert olvasás

és olvasás között nagy a különbség. Aki végig siklik az egyes fejezeteken, s a nyelvi nehézségektől visszariad, avagy az olvasottak felett nem elmélkedik: az hamarosan elfelejti az olvasottak javarészét; ámde Arany János szeretett olvasmányaiba elmélyedni, sajtószerű érzéke volt arra, hogy a szépet, a figyelemre méltót rögtön felismerje. Homeros világa egész mivoltában feltárul előtte, nem a nyelvtudós aprózásával, hanem a költő lelkesedésével olvasta, nem bírálgatni, hanem gyönyörködni akart benne.

A görög nyelvnek és görög szellemnek minő tökéletes ismerete kellett ahhoz, hogy Sophoklest, Aristophanest megértse, s mekkora művészet, hogy Aristophanes vígjátékait lefordítsa, még pedig úgy, amint ő lefordította.

A magyar nyelv természetéhez, a magyar észjárás sajátosságához alkalmazva, minden hosszadalmas magyaráztatás nélkül megérthetővé tudta tenni ezeket a jobbára politikai célzatú vígjátékokat, melyek a görög szellemességnek, néhol finom, másutt csaknem obscén gúnynak örök időkre szóló remekei.

A lelkiismeretesség, mely Arany Jánost egész életében hivatalos és szerkesztői, majdan akadémiai főtitkári foglalatosságában jellemezte: e fordítás hűségében is fényesen nyilatkozik: a magyar nyelv minden finom árnyalatának művészi ismerete és alkalmazása sehol sem tűnik annyira ki, mint Aristophanes és később Shakespeare fordításaiban. E két nagy költő Aranyban nemcsak tolmácsra találtak, hanem másodénjükre, nem henye frázis, ha azt mondjuk, hogy eredetiben sem lehetnek jobbak, mint Arany János fordításában.

Németül is a maga erejéből tanult meg, s mindig a legkiválóbb írókon próbálkozott, mert nem fitogtatási vágy, hanem tudásszomj, a szépek lehetőleg teljes élvezete volt a célja. Goethe balladáinak közül lefordít egyet, továbbá Franklnak egy költeményét, egyébként a német-irodalom iránt különösebb

rokonszenv nem ébred fel benne; annál szívesebben fordul az angolhoz. Már debreceni diák korában avval indítja színészi pályájára egyik professzora, hogy: »Shakespeare! . . . Shakespeare, barátom!« . . . korrektor korában adja át neki Szilágyi István az első angol nyelvtant; kíváncsiságból veszi kezébe, s nem nyugszik addig, míg angolul meg nem tanul.

Beszélni nem tud soha, de a szemével érti a nyelvet, ha más olvas fel neki, kárba vész a fáradtság, neki a szavakat látnia kell. Vén korában versebe kezdi foglalni az angol olvasás fonétikai szabályait . . . nem bizonyítéka-e ez is annak a bámulatos lelkiismeretességnek, mely Arany Jánost kortársaitól annyira megkülönbözteti.

Petőfi felszólítására kezd fordítani Shakespeare-ből. János királyt, Hamlet-et és a Szentivánéji álmot fordítja le. E két utóbbinak, de főleg a Szentivánéji álom-nak lefordításához hatalmas költői erő és a nyelvben való művészet, finom technika kellett.

Ime a tündérek dala:

Első tündér.

Kettős nyelvű, pettyes kigyók,
Tüske-disznók innen el;
Félre undok poc, vakondok
Asszonyunkhoz ne közel!

Kar.

Philoméla dala báj
Zengje lágyan: lullabáj,
Lulla, lulla, lullabáj,
Semmi báj
Asszonyunkra itt ne szállj,
Jótszakát, lullabáj!

Második tündér.

El, szövő pók, itt ne járj,
Hosszú lábú nagy kaszás;
Félre dűgő éjbogár,
Csiga, féreg minden más.

Kar.

Philoméla dalabáj
Zengje lágyan: lullabáj,
Lulla, lulla, lullabáj
Semmi bű
Semmi báj
Asszonyunkra itt ne szállj;
Jó'tszakát, lullabáj!

Első tündér.

Minden úgy van, amint kell.
Álljon őrt egy és mi el!

Valóságos zene, épen oly édes, mint a Vörösmarty »Csongor és Tündéje«-ben a nemtők dala. Költő és a nyelv művésze fordíthatta csak így le; a Hamlet sirásó jelenetének fordítását eléggé bámulni nem tudtuk, a shakespearei szellem káprázatos játékának egyetlen árnyalata sem vész el, pedig a szellemes ötletek lefordítása csaknem olyan nehéz, mint a közmondásoké, mert a népek sajátos jellemének és gondolkozása módjának ezek szoktak a legjellemzőbb kifejezői lenni.

Olasz nyelvi tanulmányának köszönhetjük a Tasso és Ariosto töredékeket, melyek inkább csak próbálgatások voltak, megtanult franciául is, maga mulattatására, egy-két dalt fordított le Beranger-ből.

Ennyi kincs együtt s evvel a kincscsel az a költő ajándékozta meg nemzetét, a kinek a bölcsőjét

nem ringatták főúri palotában, aki mellett nem nyűttek el német, francia, angol nyelvmestereket. akinek a mindennapi kenyérért öreg koráig kellett ezerfélét dolgoznia. Bányász volt Arany János, sziklákat repesztett, arany és drágakő csillogása vonzotta; ó hány, keserves munkában eltöltött év, hány munkában átvirrasztott féleljeszakája telt el, míg a sziklákat lefejté, s a drágakövet napvilágra hozta, hogy ő is, nemzete is gyönyörködhessek benne!

Valahányszor ezeket a remek fordításokat elveszem, mindannyiszor feltűnik lelkem szemei előtt a rövidlátó költő, aki a faggyugyertya, később a lámpa világa mellett olvasta az eredetit, kihüvelykezte a szavak értelmét, megtalálta a költő szívét a sorokban, s mielőtt lefordításukhoz kezdett volna, százszor is csüggedten letette a tollat, mert nem bízott magában, míglen megérlelődött agyában, s aztán gyöngysor betűi sorakoztak a papíron.

A bogárhátú viskó szülötte, mint egy uj Daedalus szárnyakat növelt magának, s fölrepült abba a magas régióba, hol a világ legnagyobb szellemei lebegtek.

*

Tudás, izlés, erős kritikai érzék nyilatkozik meg magvas irodalomtörténeti tanulmányaiban, melyeknek java részét szerkesztő korában írta a maga két lapjába. Nem tekintély számba menő írók — akkor ilyenek vajmi ritkán akadtak — véleményeinek szembeállítását, azoknak bírálgatását vagy parafradizálását találjuk ezekben a tanulmányokban, hanem a széles látókörű, sok tudású és helyes ítéletű tudóst, aki önállóan kutat, tárgyilagosan bírál, a remekművek (»Zrinyiász«, »Bánk-bán«) fejtegetéseiben el tud mélyedni, s tárgyi-lagosságát egy pillanatra sem veszíti el.

A mily híven meg tudja festeni elbeszélő költeményeiben az egyes korok képét, ép úgy bele tudja helyezni a költőket abba a korba, melynek szereplői voltak (G y ö n g y ö s i, G v a d á n y i), a modern realista-bírálok szerénytelenségével szemben olyan tiszteletre méltó a szerény Arany János, aki minden sorában elárulja, hogy sokat tud, de nem fitogtatja; mestere az előadásnak, ügyes a fejtegetésben.

Valóban csak akkor látjuk a maga egész teljességében Arany János művészi befejezettségét, tehetségének szokatlanul nagy voltát, ha elgondoljuk: mennyi mindenfélét irt, fordított, s írásaiban kivetni valót még sem találunk.

Volt neki egy szigorú, néha talán tulságosan szigorú, de mindig igazságos bírása, aki ellenőrizte mindenj munkáját, irgalmatlanul megsemmisíttette, a mi nem volt jó — s ez őnmaga volt.

Sehol sem fejezi ki oly mesterileg a költői alkotás igaz törvényét, a szép hitvallását, mint V o j t i n a a r s p o é t i k á j á - b a n, ebben a töredék tankölteményben, mely az ötvenes-hatvanas évek elposványosodott lírai költészete ellen irányul (Vojtina levelei). Ép ész, érző szív, megtisztult izlés, a való életnek megésményített mása: ez a költészet, annak volt ő avatott lantosa, s ennek az eszmének szolgált akkor is, ha költők műveit bírálta.

*

Tizenkét hatalmas, arany vágású, diszes kötetben árulják műveit a legnagyobb magyar elbeszélő költőnek Szép, de drága Bohó kívánság, de hát kimondom, mert a szívemet régóta nyomja: szeretném, ha a köznép, a falusi ember kezében is ott láthatnám Arany, Tompa, Petőfi műveit olcsó, egyszerű kötetkékben, hadd legyen annak a közös nemzeti kincsnek

termékenyítő, megnemesítő hatása azokra is, kiket édes övéiknek neveztek a költők.

A muzeum-kerti ércszobor néhai, előmása vallásos lelkével, szelid bölcsességével, szomorkás humorával, fel-felcsillanó jókedvével, mesemondó ajkának bűvös-bájos hatalmával hadd igézze meg nemzetét időtlen nagy időkig, s legyen áldást hozó minden mag, melyet a magyar szívbe vet; sarjadjon ki abból a fajszeretet, a honi földhöz való édes ragaszkodás, a munka és becsületesség.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

